

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ DERGİSİ

(REVIEW OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Mahmut KAYA

Prof. Dr. Nihad M. Çetin
Hatıra Sayısı

CİLD — VOLUME : IX

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1995

İSLÂM HAT SAN'ATININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

(*Yâkût devrinin sonuna kadar*)

*Nihad M. ÇETİN**

Hat san'atı, İslâm medeniyeti çerçevesinde Arap yazısına bağlı olarak doğmuş ve gelişmiş güzel san'atlardan biridir. Arap yazısı İslâm'ın zuhuru ile sür'atli bir inkişaf devresine girmiş ve hicreti tâkip eden iki asır içerisinde bir taraftan bağlı bulunduğu Arap dilini ifade edebilen bir yazı sistemi, diğer taraftan hâlâ canlılığını muhâfaza eden bir san'at şûbesinin ana unsuru olmuştur.

BU MAKALEDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON

1. Bu makalede daha çok Türk telaffuzunu aksettirebilen şu basit transkripsiyon sistemi kullanılmıştır :

Kısa sesliler: ُ : u, ü, o, ö; َ : a, e; ِ : ı, i

Uzun sesliler: ُو : ü; َا, ِا, ِا : ā; ِی : ī

Sessizler: َء : ʾ, ٲ : s, ح : h, خ : h, ذ : z, ص : s, ض : d-z, ط : t, ظ : z,

ع : ʿ, غ : ğ, ق : k

2. Mürekkep şahıs ad ve lakapları, yer ve müessese vs. adları, bitişik yazılmıştır :

* Merhum Nihad M. Çetin'in bu çalışması İslâm Konferansı Tarih San'at ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından yayımlanan *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı* adlı eserde yer almıştır. (İstanbul 1992, s. 13-32).

'Abdullāh	Dārüsse'āde
Seyfūddevle	Dārüsselām
Şemseddīn	Dārülhikme

Gerek bu isimlerde, gerekse «zū, ebū» v.b. kelimelerle yapılmış izâfet terkibi hâlindeki künyelerde, içinde buldukları ibârelere göre meydana gelen i'rab değişiklikleri yazıya aksettirilmemiştir :

Yā Ebū Bekr!

Hasen b. 'Abdullāh b. Ebūbekr

Re'isü Dārülhikme

Bābu Dārüsselām

Böyle kelimelerin, varsa Türkçe'deki şekilleri tercih edilmiş, kullanılmıyorsa mücerret ve ötreli hali alınmıştır :

Seyfeddīn b. Cemaleddīn

Zeynüddīn b. Şa'bān

3. İsimden isim yapan ۱, _ ekinde, ۷ üzerinde şedde vardır. Ancak ilk ۷ evvelindeki kesreyi uzatmak için gelmiştir. Bu sebeple adı geçen ek (iye) şeklinde yazılmıştır.

4. Kitap, makale vs. adlarında yalnız ilk kelime büyük harfle yazılarak, ismi teşkil eden kelimeler arasında bulunabilecek has isimlerin tefrîkı sağlanmıştır.

Şerh-i dibāce-i Dürre-i Nadiri

Mişkätü'l-mişbāh

Mişbāhü'l-Miškät

5. Türkçe eserlerin adları, Arapça veya Farsça terkipler şeklinde de olsa, transkripsiyonsuz yazılmıştır : *Devhatü'l-Küttāb*, *Tuhfe-i Hattâtin*.

Arap yazısının menşei ve Câhiliye devrinde yazı

Arap yazısının menşei hakkında farklı görüşler vardır. Bunları başlıca şu üç grupta toplamak mümkündür : Birinci görüş «tevkîfî»dir. Bâzı nasların yardımı ile yazıyı ilâhî bir kaynağa bağlamaya çalışan bu görüşe nazaran bütün yazıların (*kitâbe*) vâzı Hz. Âdem'dir¹. O, her yazıyı balçık üzerine yazıp pişirmiş, Tûfân'dan sonra bunlar bulunup her kavim kendi yazısını öğrenmiş, Arap yazısını ilk öğrenen de Hz. İsmâil olmuştur². Bu hususa dâir rivâyetlerde, daha sonra yazıyı Araplar arasında kimlerin yaydığı da zikredilir ki³, bunlar bâzan Arap yazısını icâd edenler diye de gösterilmişlerdir.

İkinci görüşe nazaran Arap yazısı «cenûbî Arap yazısı» ve «hımyerî» diye de anılan «müsned»den istikak etmiştir⁴. Çok eski tarihlerden beri Yemenlilerle Arap Yarımadası'nın şimâline Sûriye'de ve Irak'ta yaşayan Araplar arasında, başta ticârî alâkalar vâsıtasıyla «müsned», önce Âlü 'l-Munzir'in muhîtime ve Şam bölgesine, daha sonra bunlar vâsıtasıyla, yahut da doğrudan doğruya Hicâz'a intikal etmiştir. Tarihî alâkalar bakımından mantıkî bir görüşe dayanan ve bugün de tarafdarları bulunan⁵ bu faraziye-yi, Şimâli Arap yazısının muhtelif gelişme merhalelerini müşâhedeye imkân veren hâlen mevcut kitâbeler teyid etmemektedir.

Üçüncü görüş, Arap yazısının Nabaţ yazısından gelişmiş olduğunu kabûl eder. Nitekim XVIII. asrın ilk yarısında G. J. Klehr, Arap yazısı ile Nabaţ yazısı arasında alâka bulunduğunu ileri sürdü (1724). Daha sonra Th. Nöldeke, Arap yazısının Nabaţ yazı-

1 Bu husûsa dâir rivâyetlerde bâzan Hz. Âdem'in yerini Hz. İdris veya Hz. Nûh peygamberler de alır.

2 Hz. İsmâil «babasının dilini unutarak el-Arabîye ile konuşan ilk kimse» olarak da kabûl edilirdi. Bu husûstaki rivâyetler ve el-Cumahîr'nin görünüşü için bk. *Tabakâtu fuhûlî's-şu'arâ'* nşr. M. Muhammed Şakîr, Kahire, 1952, s. 9-10.

3 el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-buldân*, III, 579-583; eş-Şûlî, *Edebü'l-küttâb*, s. 28-31; İbnü'n-Nedâm, *el-Fihrist*, s. 4; İbn Hâllikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 344; Cevâd 'Alî, *Tarihü'l-'Arab kabîl'l-İslâm*, VII, 57-60.

4 İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, III, 950, 952-53 (= trc. Pîri-zâde, II, 338, 339; trc. S. Ateş, II, 969, 971)

5 Bu hususta bk. Fevzî Sâlim 'Affî, s. 62.

sından inkişâf etmiş olduğunu söyledi (1865)⁶. Bugün islâmiyetten önceki ve İslâm'ın ilk asrına yakın kitâbelerin tedkiki, Arap yazısının bitişik Nabaî yazısından istikak ettiğini, hattâ, onun gelişmiş bir devâmı olduğunu ortaya koymuştur⁷. Böylece Arap yazısı Nabaî ve Arâmî halklarıyla Fenike yazısına bağlanır. III. asrın sonları ile IV. asrın sonları arasında cereyan eden bitişik Nabaî yazısından Arap yazısına geçişin muhtelif safhalarını müşâhedeye imkân veren kitâbelerin en eskisi, Araplara âit olduğu halde Nabaî kültürünün hâkim bulunduğu bir devrenin hâtırasını taşımakla dili de, yazısı da Nabaî olan Ümmü'l-Cimâl (250 m.)⁸ ve en-Nemâre (328 m.)⁹ kitâbeleridir. Üç dilde (Yunanca, Süryanice ve Arapça) yazılmış bulunan Zebed kitâbesi (512 m.)¹⁰, bu yazının Araplarca benimsendiğini, bununla berâber artık el-'Arabîye'nin yazı dili olarak kendini kabûl ettirdiğini gösterir. VI. asra âit olduğu tahmin edilen ikinci Ümmü'l-Cimâl kitâbesi bir yana bırakılırsa, İslâm'ın zuhuru sırasında Arap yazısı, Useys (528 m.)¹¹ ve Harrân (568 m.)¹² kitâbelerinin yazısından her hâlde pek farklı değildi¹³. el-Belâzurî (279/892)¹⁴, el-Cehşiyârî (331/942)¹⁵, eş-Şûlî (335 veya 336/947)¹⁶ ve İbnü'n-Nedîm (385/995)¹⁷ gibi şahsiyetlerden başlayarak İslâm müellifleri, Arap yazısının Enbâr'dan Hî-

6 A. Grohmann, *Arabische Paläographie*, Vien, 1971, II, 11; Süheyle Yâsîn el-Cubûrî, s. 51. Ü

7 el-Müneccid, *Dirâsât fi târihi'l-haflîl-'arabi* 60; Süheyle Y. el-Cubûrî, s. 51.

8 Ürdün'ün doğusunda, Havrân'ın güneyinde bulunmuş bir mezar taşıdır.

9 Kitâbedeki ifâdeye göre «Arapların meliki» İmru'u'l-Kays b. 'Amr'ın mezar taşıdır. Dimâşk'ın güney-doğusunda Havrân yakınında bulunmuştur.

10 Haleb'in güney-doğusunda bir kilise harabesinde bulunmuştur.

11 Dimâşk'ın güney-doğusunda bulunmuştur.

12 Dimâşk'ın güneyinde bulunmuştur.

13 Adı geçen kitâbelerin yazı ve dil husûsiyetleri hakkında bk. B. Moritz, *Arap yazısı (İslâm Ansiklopedisi, I, 498-99)*; Henri Fleische, *Introduction à l'étude des langues sémitiques...*, Paris, 1947, s. 96-97; R. Blachère, *Histoire de littérature arabe...*, Paris, 1952, I, 59-60; Cevâd 'Alî, *Târîhu'l-'Arab*, VII, 62, 68, 272-74; S. el-Müneccid, *Dirâsât fi târihi'l-haflî*, s. 20, 20-22; Süheyle Y. el-Cubûrî, s. 43-48, Üsâme Nâsır en-Nakşbendî, *Mebde'u tejavvuri'l-hurûfîl-'arabiye...* (*el-Mevrid*, XV/IV, 83-101).

14 *Fütühu'l-büldân*, III, 579.

15 *K. el-vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 1, 5.

16 *Edebü'l-Rüttâb*, s. 30.

17 *el-Fibrîst*, s. 5.

re'ye ve oradan da Hicâz'a geçtiğine dâir rivâyetler nakledeleler¹⁸. Bu rivâyetlerde adı geçen şahsiyetler ve anılan yerlerle Hicâz ahâlisinin buralarla olan muhtelif alâka ve münâsebetlerinin tedkiki bizi, yazının Diyâr Nabaţ'ın bir bølgesi olan Havrân'dan Enbâr ve Hîre'ye ve buralardan Devemetü'l-Cendel üzerinden Hicâz'a geçtiği neticesine götürmektedir. Bununla berâber Hicâzluların Diyâr Nabaţ üzerinden Sûriye ile olan devamlı ticârî alâkaları gözönüne alınırsa, Şimâlî Arap yazısının yukarda zikredilenden ayrı ve daha kısa bir yolla, hattâ daha önce, Havrân-Petra-el-'Ulâ üzerinden Hicâz'a geçmiş olması gerekir. Eski rivâyetlerin Enbâr ve Hîre üzerinde ısrarla durmaları, yazının buralarda, yâni Lahmîlerin muhîtinde VI. asrın ortalarında bir tekâmül safhası geçirmiş olduğuna delâlet eder. Mezkûr rivâyetlerde bu yazıyı ilk öğrenenler ve sonra başkalarına öğretenler olarak adları geçen Bişr b. 'Abdümelik el-Kelbî, Ebû Kaş b. 'Abdümenâf b. Zühre, Süfyân b. Ümeyye ile onun kardeşi ve Ebû Süfyân'ın babası Harb b. Ümeyye gibi şahsiyetler VI. asırda yaşamışlardır. Bu rivâyetler, Şimâlî Arap yazısının Hîre'de kazanmış olduğu şeklin yayılmasıyla ilgili bir hareketin hâtırası olmalıdır.

Câhiliye devrinin sonları ile İslâm'ın doğuşu sırasından günümüze intikal eden her hangi bir yazılı vesıkaya hâlen sâhip değiliz. Halbuki tarihî kaynaklarda okuma-yazma bilen bâzı simâlar hakkında sarîh kayıtlar vardır. Meselâ, İbnü'n-Nedîm¹⁹'in bildirdiğine göre, el-Me'mûn'un kütüphanesinde Hz. Peygamber'in cediti 'Abdül-muţtalib b. Hâşim'in hattıyla bir vesıka mevcuttu. Mekke'nin ticâret merkezi oluşu, Mekkeliler arasında yalnız Şimâlî Arap yazısını değil, sayıları az da olsa, Yemen'de kullanılan müsnedi bilenlerin bulunmasını da gerektiriyordu. El-Belâzurî, bu devrede okuma ve yazma bilen 17'si erkek ve 7'si kadın 24 kişinin isimlerini verir²⁰. Buna mukâbil Yeşrib'de Evs ve Hzrec kabileleri arasında yazı daha az yaygındı. Burada «bir yahudî» çocuklara okuma-yazma öğretiyordu²¹.

18 Bu rivâyetlerin mâhiyeti ve tenkidi için bk. İbrâhîm Cum'a, *Kışşatü'l-Kitâbetü'l-'arabiye*, s. 11-18; Süheyle Y. el-Cubürî, s. 63-73.

19 *el-Fihrist*, s. 5 ve buraya istinâden; Nâşıruddîn el-Esed, *Meşâdirü's-sîri'l-Câhili*, s. 54; Süheyle Y. el-Cubürî, s. 64, 65 (müsned de biliyordu).

20 *Fütühü'l-bıldan*, III, 580-81.

21 Bununla berâber islâmî devrin başlarında mezkûr kabilelerde de oku-

İslâmiyetten önce, Araplar arasında yazı her hâlde sanıldığından çok kullanılıyordu. Nitekim bu devirde Müsevîlerin ve Hristiyanların elinde İbrânî ve Süryânî dillerinde müdevven kitaplar bulunuyordu. Hattâ bu arada bâzı Arapça metinlerin bulunduğu da düşünülebilir. Bu dîni ve hikemî metinlerin dışında, ticârî hesapların, alacak-vereceklerin yazıldığı vesîkalar, köle mülkiyeti senedleri, şahıslar ve kabîleler arasında yapılan andlaşmalara, emânlara dâir vesîkalar, unutulmaması gereken hâdiselerin tesbit edildiği vesîkalar ve mühim vesîleler için yazılmış mektuplar v.s. vardır²².

Milâdî VII. asır başlarında Arap yazısı, Enbâr ve Hire'den sonra Hicâz'da hissedilir bir üslûp farkı kazanmış bulunuyordu.

İslâmiyet ve yazı

İslâmiyet, hattı ve kitâbeti zarûrî kılan, kullanma sâhasını arttıran ve genişleten âmilleri berâberinde getirdi. İslâmiyetle yazı, birden bire yepyeni ve aydınlık bir safhaya girdi; İslâmın tesis ettiği ve bütün maddî, mânevî cepheleriyle yeni içtimâî nizâmın en ehemmiyetli tesbit, tescil, telkîn ve neşir vâsıtası olarak işlendi, geliştirildi ve hicretî tâkip eden yarım asır içerisinde, daha önce geçen üç asırlık hayatındakinden büyük bir tekâmüle mazhar oldu. İlk nâzil olan ve «Oku!»²³ ilâhî emri ile başlayan beş âyetlik vahy ile hâlâ canlılığını muhâfaza eden bir kudsi ehemmiyet kazandı. Daha sonra nâzil olan müteaddit âyetlerle de²⁴ «kitâbet» dâima ilâhî bir kaynağa bağlanıyor, istimâli emrolunuyor, yazı kadın erkek bütün müslümanların hayatında zarûrî olarak yerini alıyordu. Vahyin yazıya tevdiî, yazının işâret edilen kudsi

ma-yazma bilenlerin sayısı arttı. Nitekim el-Belâzurî (*Fütûhu'l-büldân*, III, 583) bunlardan yedisini sayar ki, aralarında Ubeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Şâbit gibi şahsiyetler vardır.

22 Nâsirüddin el-Esed, s. 60-74. Arapların, bütün bilgilerinin ana kitabı (*divânü 'ulûmü'ibim*) telâkki ettikleri şiirlerini, buna bağlı olarak *ensâb*, *ahbâr* ve *eyyamül-'Arab* ile ilgili bilgi ve rivâyetleri, daha Câhiliye devrinde tedvîne başladıklarına dâir kayıtlar için bk. Yûsuf el-'İşş, *Neşetü tedvîmî'l-edebî'l-'arabî* (*K. muhâzarâtü'l-âmmе li-Câmî'at Süriyye li-'âm* 1951-1952'den ayrı baskı).

23 *el-'Alak* sûresi (XCVI), 1-5.

24 *el-Bakara* sûresi (II), 282; *el-Kalem* sûresi (LXVIII), 1.

ehemmiyetini arttırırken Hz. Peygamber bilginin yazı ile tesbit ve muhâfazasını emrediyor, çocuklara okuma-yazma öğretmenin balar için kaçınılmaz bir vazife olduğunu belirtiyordu. Resûlullah'ın yazı yazma âdâbına ve Besmele'de bâzı harflerin yazılış şekil ve tarzlarına dâir tavsiyeleri²⁵de mâlumdur. Bu teşvikler yanında, Bedr gazâsında esir edilen ve yazı bilen müşriklerin, Ensâr'ın çocuklarından onar kişiye okuma-yazma öğretilmelerinin esirlikten kurtuluşları için fidye sayılması gibi tedbirler de alındı. Böylece Medîne, İslâmî devrede hattın ilk gelişme merkezi oldu. Nitekim bugün, başta vahyin yazılmasında olmak üzere Hz. Peygamber'e kâtiplik eden 40'tan fazla sahâbînin kimler olduğunu bilmekteyiz. Bunlardan bâzıları ahidnâmeler, hükümdarlara gönderilecek mektuplar v.s. gibi belli mevzû ve sâhalarla ilgili vazîfelerde husûsiyetle çalışıyorlardı. Hattâ aralarında Fars, Rum, Kıbt ve Hâbeş dillerini, Medîne'de bu dillerin sâhiplerinden öğrenmiş olup Hz. Peygamber'e bu dillerdeki vesîkaları tercüme eden Zeyd b. Şâbit gibi muhtelif dilleri ve yazıları bilenler de vardı²⁶. Sahâbe içerisinde İbrânî ve Süryânî dil ve yazılarına vâkif olanların bulunduğu da muhakkaktır²⁷.

Aşağıda temâs edileceği gibi bu devirde henüz Arapçayı tesbit ve ifâdede çok kifâyetsiz bir seviyede bulunan yazının kusurları şiddetle hissedilmişti. Bu kusurları ilk def'a tehlikeli netîceleri ile gören Sahâbe arasında başka yazıları bilenlerin bulunması, Arap yazısının ıslâh ve ikmâli için alınacak tedbirlerde çok faydalı olunmuştur. Bununla beraber, bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'in tedvîni ve mushaf şeklinde getirilmesi çalışmalarından önce Sahâbenin hat ve kitâbetteki bilgi ve mahâretlerinin kusursuz olduğunu düşünmek doğru değildir. Onlar, bir taraftan hat ve kitâbeti güzelleştiriyor, geliştiriyor ve ıslâh ediyor, diğer taraftan kendi mahâret ve bilgilerinin arttırıyorlardı. Nitekim bu sür'atli inkişâf devresinde dâima hat ve kitâbetin en yüksek seviyesini, erişilen her

25 el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriye*, II, 239-40; Süheyle Y. el-Cubürî, s. 77, Fevzi S. 'Afîfî s. 83-85.

26 el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, III, 581-82; İbn 'Abd Rabbihi, *el-İkdi'ül-ferîd*, IV, 161. el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-ışrâf*, s. 245-46; el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriye*, I, 129-143; S. el-Müneccid, *Dirâsât fi târihî'l-hatt*, s. 23; Fevzi S. 'Arîfî, s. 85.

27 Süheyle y. el-Cubürî, s. 150.

merhaleyi temsil eden Sahâbe için, henüz geliştirilememiş hususlar ve halledilememiş müşküllerden kalan aksaklıklar, İbn Haldûn'un insâf ve isâbetle belirttiği gibi²⁸ bir kusur sayılamaz. İbn Haldûn, Sahâbenin bu husustaki bilgi ve mahâretlerinin, o günün şartlarına göre değerlendirilmesini, onlardan kusursuzluk beklenmemesini, bunun Sahâbeye karşı bir saygısızlık olamayacağını söylerken âdetâ Hz. Peygamber'den intikal eden mektupların²⁹ sıhhat ve mevsûkiyetini tesbite çalışan günümüz araştırmacılarından bâzılarının bunlarda tesâdüf edilebilen yazı ve imlâ hatalarını en başta gelen şüphe ve tereddüt uyandıran unsurlar arasında saymalarına âdetâ cevap vermektedir.

Hulefâ-i Râşidîn devrinde dînî ve idârî hayatta, günlük muâmelâtta yazının ehemmiyeti artmakta devâm etmiş, nihâyet Hz. Ömer zamânında (13-23/634-644) resmî mektepler açılmış, mualimler tâyin edilmiştir³⁰.

Hz. Peygamber'in hayâtında muhtelif malzeme³¹ üzerine yazılmış olan *Kur'ân-ı Kerîm*, Hz. Ebûbekr'in hilâfesinde (11-13/632-634), vahy kâtiplerinden Zeyd b. Şâbit tarafından bir araya getirilerek mütecânis sahifeler hâlinde (*şuhuf*) yazılmıştı³². Bilhassa İslâm fetihlerinde *Kur'ân-ı Kerîm*'i hıfzetmiş olanların bir çoğunun şehâdetiyle sayılarının azalması, muhtelif yerlerde bâzı kırâat ihtilâflarının zuhûr ettiği görülmüştür.

28 İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, III, 955 (= trc. Piri-zâde, II, 340-41; S. Ateş, II, 372-73).

29 Hz. Peygamberden intikal eden mektuplar için bk. M. Hamidullâh, *Documents sur la diplomatie musulmane à l'époque du Prophète et des Khalifes orthodoxes* Paris, 1935; aynı müellif, *el-Vesâ'îku's-siyâsiye*, Kahire, 1956 (2. tab.) ; aynı müellif, *İslâm Peygamberi -hayatı-*, trc. M. Said Mutlu, İstanbul 1385/1966, s. 201-03, 208-12, 237-248, 356-69; Ş. el-Müneccid, *Dirâsât fi târihî'l-hatt*, s. 32-35 ; Süheyle Y. el-Cübürî, 78-92, ve buralarda gösterilen yerler.

30 el-Kettânî, *el-Terâtibül-idâriye*, II, 293-94.

31 Câhiliye devrinde ve islâmî devrin başlarında kullanılan yazı malzemesi hakkında msl. bk. *Şubhu'l-a'sâ*, II, 475; *İA*, I, 502-3; el-Kettânî, *aynı eser*, II, 240-43; Nâşiruddîn el-Esed, *Meşâdirü's-sîri'l-Câhili*, s. 77-92; 'Abdüsselâm Hârûn, *Taahhükû'n-nuşûş ve neşruhâ*, Kahire, 1385/1965, s. 14-17; 'Abdüssettâr el-Helvacî, *el-Mahfûfu'l-arabi*, s. 17-43; N. 'Abdül'âlî Emin, *Edevâtü'l-kitâbe ve mevâduhâ fi'l-'usûri'l-islâmiye* (el-Mevrid, XV/IV, 259-270) ile hat ve kitâbete dâir eserlerde bu husûsa tahsis edilmiş fasıllar.

32 ed-Dâni, *el-Muknî*, s. 2-3, 8.

(hilâfeti 23-35/644-656), Zeyd b. Şâbit'in yazdığı ve Hafsa bint 'Ömer'in elinde bulunan «*şuhuf*»tan «*muşhaf*» veya «*mişhaf*» hâlinde bir nüsha istinsah etti ve daha sonra da bu mushaf *el-Muşhafu'l-imâm*)'tan muhtelif yerlere gönderilmek üzere Zeyd b. Şâbit, 'Abdurrahmân b. 'Amr b. el-'Âs, 'Abdullah b. Zübeyr, İbn 'Abbâs ve 'Abdurrahmân b. el-Hâriş b. Hişâm'a birer mushaf istinsah ettirdi³³. Mushaflardan birini yanında alıkoyarak diğerlerini Kûfe'ye, Basra'ya, Şam'a ve bâzı rivâyetlere göre ayrıca Mekke'ye, Yemen'e ve Bahreyn'e bir rehber *ķâri'* ile birlikte gönderdi. Bu nüshalar parsömen üzerine tek renk (siyah) mürekkeple yazılmıştı; nokta ve harekeden ârî idi; üzerlerinde tezyînî unsur yoktu, sûre adları, sûreleri, âyetleri, cüzleri v.s. ayıran işâretler taşımyordu³⁴.

Böylece islâmî devirde kitap hâline getirilen ilk metin *Kur'ân-ı Kerîm* oldu. Bu tedvîn hareketinin gayesi *Kur'ân-ı Kerîm*'in bozulmadan tesbiti, muhâfazası ve yayılması idi.

Bahsedilen mushaflar, kadîm müelliflerin *mekkî* ve *medenî* diye adlandırdıkları hatla yazılmışlardı. Bu sıfatlar, Arap yazısının husûsiyetle şekil bakımından geçirdiği işlenme merhalelerini nerelerde idrâk ettiğini göstermektedir. Şimâlî Arap yazısı, enbârî, hîrî safhasını müteâkıp önce Mekke'de ve hicretten sonra Medîne'de gelişti. Bir birinden pek farklı olmadığı anlaşılan mekkî ve medenî tarzların en bâriz husûsiyeti, İbnü'n-Nedîm'in Muhammed b. İshâk'tan naklen verdiği bir tavsîfe ve nümüne olarak naklettiği bir Besmele'y egöre³⁵, eliflerin sola meyilli oluşu ve alt ucunda sağa doğru bir kıvrık bulunuşu idi. Bu küçük kayıd bir taraftan bize hicâzî tarz yazıyı tanıma imkânı vermekte, diğer taraftan artık muhtelif kültür merkezlerinde aynı yazının farklı

33 *Aynı eser*, s. 4-6.

34 ed-Dânî, *el-Muḥkem*, s. 10-17; ed-Dânî, *en Nakı ve'ş-şekl*, s. 124-25.

35 *el-Fihrist*, nşr. Flügel, s. 6 (bilindiği gibi burada nümüne olarak verilen besmele matbaa harfleriyle dizilmiştir); Tahran, 1971 tab'ı, s. 9; el-Müneccid, *Dîrâsât*, s. 24; F. Déroche, *Les Écritures coraniques anciennes: Revue des Etudes Islamiques*, 1980, XLVIII/2, 209 San'â Câmîinde ele geçen eski mushaflar ve mushaf parçaları arasında tarihleri tahmînen Emevîler devrine kadar çıkan ve bahis mevzûu üslûbu bâriz şekilde aktettiren vesûkalar tesbit edilmiştir. Bunlardan seçilmiş bâzı nümüneler için şu eserdeki ilk levhalara bakılabilir: *Meşâhif San'â'*, Kuveyt, 1985.

husûsiyetler kazanmaya başladığını anlatmaktadır. Fakat bütün bunlara rağmen harfler ana hatlariyle bir asır önceki şekillerine yakınlığını, bir çok kelimenin yazılışında nabaî yazı sisteminin imlâ husûsiyetlerini koruyordu³⁶.

Bu arada mühim bir husûsa işâret edilmelidir: Bâzı araştırmacıların, daha Câhiliye devrinden başlayarak, muhâfazası gereken bilgi ve hâtıraların, husûsiyetle manzum edebî mahsûllerin tescil ve tesbit için yazıya tevdi edilmiş olması gerektiğine dâir inandırıcı delillere dayanan kanâatleri de doğrudur³⁷. Araplar'ın bütün bunların muhâfazasını ve nesilden nesile intikalini, hârikulâde gelişmiş, hâfızalarına borçlu oldukları da bir hakikattir. Çünkü bu yazıyla yazılmış basit metinlerin okunuşunda türlü ihtimâllerden³⁸ kastedilen şekli seçmek mümkün olabiliyorsa da, uzun ve güç metinlerin doğru okunması için önceden bilinmesi her hâlde zarûri idi. Bu hâliyle yazı, ancak hâfızaya yardımcı bir vâsitaydı. Yazının ıslâhı için alınan tedbirler daha ziyâde mesâhife tatbik edilmiş, dil ve edebiyata dâir metinlere hiç değilse iki asır sonra geçebilmiştir.

Yazının ıslâhı, ikmâli ve güzelleştirilmesi

Daha İslâm'ın zuhûru sırasında aynı yazının, kullanılma sâhası ve farklı yazı malzemelerinin tesiri ile, şekil bakımından iki tarzı doğmaya başlamıştı. Harflerin şekillerinde sert köşelerin hâkim bulunduğu tarz, taş üzerine kazılan kitâbelere, parşömene yazılan ciddi ve mühim vesikalara, bu arada bilhassa mesâhife tahsis edilmiştir. Papirus ve benzeri malzemeye yazılan, fazla itinâdan ziyâde sür'at isteyen günlük muâmelâta âit vesikalarda da yine aynı yazı, yumuşak, kavisli hatların hâkim olduğu müstedir karakterli

36 «Revâdif» denilen غ ط ض ذ خ ث harflerinin bulunmayışı, uzun â'ların ihmâli (mesela مالک yerine ماک; حارث yerine حرث yazılması) v.s. gibi.

37 Câhiliye devrinde ve hicretin ilk asırlarında Araplarda yazı ve tedvin hareketleri için msl. bk. Yûsuf el-İşş, *Neş'etü tedvînî'l-edebî'l-arabî* (bk. burada not 22); Nâsirüddin el-Esed, *el-Meşâdir*, s. 46-134.

38 Meselâ bir kelimenin ortasındaki «b» ve benzeri harfleri temsil eden bir dişi, bâzı hâllerde 30-35 türlü okumak mümkündür.

ikinci bir üslûp kazanıyordu. Önceleri san'at değeri taşımayan ikinci tarz, merkezde ve taşrada sür'atle genişleyen devlet teşkilâtında, Hz. Peygamber'in kâtiplerinden olan ilk halifelerin ve onların vâlilerinin dîvanlarında gittikçe ehemmiyet kazandı³⁹; aynı zamanda Arap Yarımadası'nın dışına taşarak, İslâmiyetle birlikte yayıldığı ana vatanından uzak ülkelerde, daha önce kullanılan yazıların yerini almağa başladı.

Arap yazısında, kısa seslilere delâlet eden harf veya işâretlerin bulunmayışının ve şekilleri birbirinin benzeri olan harflerin tefrikini sağlayan noktaların henüz kullanılmamasının mahzurları gittikçe ciddileşerek hissediliyordu. Yazının bu kusurlarını giderecek çârelerin aranmasına önce *Kur'ân-ı Kerîm*'in metninin doğru tesbîti, her türlü übozulmayı önleyecek şekilde muhâfazası gayretleriyle başlandı. Bilindiği gibi bu sâhada atılan ilk adım Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (v. 69/688-9)'nin -aynı zamanda Arapça'nın nahvinin teessüsü için de başlangıç sayılan- mushafın harekelenmesi husûsundaki hizmetidir. Konuşmada her türlü dil hatâsı ve fasîh lehçeden ayrılma demek olan *lahn*'in artması *Kur'ân-ı Kerîm*'in kırâatinde de hatâlı okuyuşların duyulması üzerine Irak vâlisi Ziyâd b. Ebîhi (53/673)'nin talebiyle Ebu'l-Esved, zekî, anlayışlı, dili fasîh bir kâtibe, kendisi okumak sûretiyle bir mushafa fethaya delâlet etmek üzere harfin üzerine bir nokta, kesre için harfin altına bir nokta, zamme işâreti olarak harfin önüne bir nokta, bunların tenvinli şekilleri için de ikişer nokta koydurmuştur⁴⁰.

39 İlk dört halife devrindeki kâtipler için bk. el-Cehşiyârî, s. 15, 16, 21, 23; İbn 'Abd Rabbîhi, *el-İkdü'l-ferîd*, IV, 163-164.

40 Mesâhifin *naqı* ve *resm*'ine, nahviyûn tabakâtına dâir eserlerin mukaddimeleri ile giriş mâhiyetindeki kısımlarında, bu tarz eserlerde veya başka tipte te'liflerde, Ebu'l-Esved'in hâaltercûmesine tahsis edilen fasılarda, *fıkhul-luğa* tarzındaki eski kaynaklarda, nahvin ve esâslarının doğuşuna dâir rivâyetleri toplanan müstakil risâlelerde, hattâ *lahn* ve *taşhîf*'e dâir kaynaklarda, Ebu'l-Esved'in ve hizmetinin mâhiyetini tasvire esâs olan bu hâdise hakkındaki rivâyet tekrarlanmış, fakat -bilhassa ifâdede zamanla bir takım istilâhların yer alması bakımından - çok değışikliklere uğramıştır. Bu rivâyetin oldukça doğru muhâfaza edilmiş bir şekli için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 40, str. 5-12; buradan naklen el-kiftî, *el-İnbâh*, I, 5, str. 10-19; ayrıca bk. ed-Dânî, *el-Muhkem*, s. 4, 6-7; *en-Naqı ve's-şekl*, s. 124.25.

Ebu'l-Esved'in hizmeti, ehemmiyetini mushafı başından sonuna kadar tâyin ettiği bir usûl ile dikkatle harekele- miş olmasından almaktadır. Bu, *Kur'ân-ı Kerîm*'in tarihi, Arap- çanın nahvi ve Arap yazısının tarihi bakımından mühim bir hâ- disedir⁴¹. Esâsen *şekl* (harekeleme) mânâsında *naqt* ve *şekl*'in şü- mûlüne de girebilen *i'cām* (harfleri noktalama), Ebu'l-Esved'- den önce de Araplarca meçhûl değildi. Çünkü Sahâbe arasında bi- lenlerin bulunduğu İbrânî ve Süryânî yazılarında harflerin altına ve üstüne konan noktalarla yazıyı harekeleme usûlü mevcuttu. Hattâ mesâhifin *naqt*'ını ve âyetlerin beşer beşer, onar onar işâ- retlenmesini Sahâbe ile Tâbi'ün'un ilk neslinden olanların başlat- tıklarına delâlet eden rivâyetler vardır. Fakat onlar *Kur'ân-ı Ke- rîm*'in bütün harflerini içine alan bir sistem tesis ve tatbik etme- mişlerdi. Yaptıkları şey, «kolaylaştırıcı teşebbüsler» mâhiyetin- deydi. Sonra Tâbi'ün bu teşebbüsleri usûl ve kaideleri belli bir nizam hâline getirdi⁴².

Naşr b. 'Âşım el-Leysî (v. 89/707)⁴³ veya Yaḥyâ b. Ya'mur (v. 129/746)'un⁴⁴ da *naqtu'l-meşâhif*'te öncülük ettiklerine dâir ri- vâyetler⁴⁵, Ebu'l-Esved'den sonra, onun çalışmalarını bilhassa bu iki şahsiyetin ikmâl ile devâm ettirdiklerine delâlet eder. Öyle görülüyor ki Ebu'l-Esved'in aldığı tedbir tâmin edilmiş değildi. Ebû Ahmed 'el-'Askerî'nin belirttiğine göre *Kur'ân-ı Kerîm*, kırk kûsûr yıl Hz. Osmân'ın istinsah ettirdiği mushaflardan okuna gel- miş, 'Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfetinde (65-86/685-705), bilhas-

41 Yukarıdaki kısa izâhattan da anlaşılacağı gibi Ebu'l-Esved'in 6 işâretiy- le bir metin bugün anladığımız şekilde tam olarak hareketlenemiyordu. Meselâ kelime ortasında bulunan bitişik harflerin ötreleri konamıyordu. Buna mukabil kelime sonlarındaki harflerin hareketleri (yâni i'râba delâlet eden hareketler) her zaman konabiliyordu. Şu hâlde Ebu'l-Esved'in asıl gayesi i'râbın tesbiti idi. *Kur'ân-ı Kerîm* gibi, bir dilin bütün mes'elelerini aksettirebilecek mâhiyette ve uzunlukta bir metnin her kelimesinin i'râba delâlet eden hareketlerini dikkatle tesbit eden Ebu'l-Esved'in, bir birini tâkip eden müşâhedelerle, Arapça'nın bâzi ana prensiplerini, yâni kaidelerini tesbit etmiş olması pek tabîidir.

42 el-Dâni, *el-Muhkem*, s. 2-3, 15, str. 17-18.

43 *aynı eser*, s. 6, str. 4-5, s. 7, str. 13-14.

44 *aynı eser*, s. 5; *en-Naqt ve's-şekl*, s. 125.

45 Bu hususta Ebû 'Amr b. el-'Alâ'nın hocası 'Abdullâh b. Ebû İshâk (127- 745) gibi başka isimler de zikredilir: *el-Muhkem*, s. 7, str. 12.

sa Irak'ta kırâatte *tashîf*'in⁴⁶ artması üzerine vâli el-Haccâc (v. 95/714), kâtiplerine mürâcaatla mesâhifte benzer harflere, bunların birbirinden ayırdelebilmelerini sağlayacak işâretler (yâni noktalar) konulmasını istemiş ve bunu Naşr b. 'Âşım yapmıştı⁴⁷. Böylece Ebu'l-Esved'den sonra, yazının ikinci ve ciddî bir ıslâh safhası mesâhife bağılı olarak cereyan etmiş bulunuyordu. Görüldüğü gibi bu iki safhadaki çalışmalar, hattın güzelleştirilmesinden ziyâde yazı sistemi olarak ıslâhı ile alâkalı faâliyetlerdir.

Noktalı harflere gelince, harflerin noktalanmasını çok eski bir tarihe (Enbâr ve Hîre devresinin başlarına) kadar çıkaran rivâyetler⁴⁸ ve bâzı Câhiliye devri şâirlerinin yazıyla ilgili ifâdeleri⁴⁹ bir tarafa bırakılırsa, Hz. Peygamber'in zamanında bâzı harflerin noktalarının konulduğuna dâir açık bilgi vardır: Nitekim Hz. Peygamber, kâtibi Mu'âviye'ye «*rağş*» tavsiye etmiş ve Mu'âviye'nin bunun mahiyetini sorması üzerine de her harfe, onu temsil eden (yâni benzerlerinden ayıran) noktalarının konması olduğunu belirtmişlerdi⁵⁰. Bir başka tavsiyelerinden⁵¹ o tarihlerde ب ve ت harflerinin noktalarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mevcut bâzı vesikalar, hicrî I. asrın ilk yarısında, Naşr b. 'Âşım ve Yahyâ b. Ya'mur'dan çok önce noktalı harflerin bulunduğunu te'yid etmektedir. Meselâ hicrî 22 tarihli papirusta⁵² ش ن ز ذ (başta ve ortada) ve hicrî 58 tarihli bir kitâbede⁵³ ب ت ث (başta ve ortada)

46 *Tashîf*, bir kelimeyi nokta ve hareke farkıyla maksud olan şekilden farklı okumak sûretiyle yapılan hatâdır, السجوى yerine الشجرى عروس yerine عروش yerine عروس okumak gibi. Bu hususta msl. bk. Ebû Ahmed el-'Askerî *Şerhu mâ yaka'u fibi't-tashîf ve't-tahrîf*, Dimaşk 1975; es-Suyûtî, *el-Müzhir*, II, 357.

47 Ebû Ahmed el-'Askerî, *Şerhu mâ yaka'u fibi't-tashîf*, I, 14; buradan naklen: İbn Hallikân, *el-Vefeyât*, II, 32; ve buradan da naklen: Taşköprü-zâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 89 (burada Naşr zikredildikten sonra rivâyete «*ve kâle Yahyâ b. Ya'mur*» ibâresi ilâve edilmiştir).

48 *el-Muhkem*, s. 35; *Şubhu'l-a'sâ'*; III, 155, str. 3-6.

49 Nâsiruddîn el-Esed, *el-Mesâdir*, s. 100-103; Süheyle Y. el-Cübürî, 155-156.

50 Muhammed Hamidullah, *Şan'atü'l-kitâbe fi 'ahdi'r-Resûl ve's Şahâbe (Fikr ve fenn*, 1964, III, 26-27)'den naklen el-Müneccid, *Dirâsât*, s. 126.

51 Ş. el-Müneccid, *aym yer*.

52 Ş. el-Müneccid, *Dirâsât*, s. 37-38; Süheyle Y. el-Cübürî, 157, 159, levha 12.

53 Ş. el-Müneccid, *Dirâsât*, 101-103; Süheyle Y. el-Cübürî, s. 157 160, levha 34.

harflerin noktaları konulmuştur. Ancak, hemen işâret edilmelidir ki, bu harfler her zaman değil de yalnız lüzümlü görülen yerlerde noktalanıyordu. Hattâ vahyin yazılmasında, başlangıçta -kısmî de olsa- *naķt* ve *şekl* kullanılmış, Sahâbe mushafı bunlardan tecrîd etmişlerdir⁵⁴. Daha sonra *lahn* ve *tashîf* endişesiyle mushaf önce harekelenmiş, sonra da harfleri noktalanmıştır.

Ebu'l-Esved'in harekeye delâlet etmek üzere koyduğu noktalar yuvarlaktı ve bunlar siyah mürekkeple yazılan metne bir ilâve sayıldığı için ayrı renkle, kırmızı mürekkeple, konuluyordu. Harflerin tefrîki için konacak işâretlerin daha önce de kısmen mevcut noktalarla gösterilmesinin karışıklığa yol açacağı düşünülerek bunlar, ufkî ve daha yaygın şekliyle sağdan sola doğru alçalan hafif meyilli çizgiler hâlinde konuldu ve harfin aslî bünyesinden sayıldığı için siyah mürekkeple yazıldı⁵⁵. *Kur'ân-ı Kerîm*'in «doğru okunabilmesi» tabîatiyle «doğru yazılması»na bağlıydı. Bunu temin etti. Bu arada, nokta şeklindeki hareketler harflerin noktaları hâriç, doğru okumayı temin ve kolaylaştırma gâyesiyle ilâve edilen her türlü işâret, metinden farklı renkte mürekkeple yazıldı. Nitekim hicrî birinci asrın sonları ve müteakip asrın başlarından itibaren İslâm dünyasının bâzı merkezlerinde, husûsiyetle *kûfi* hatla yazılan mushafların yazı işâretlerinde muayyen renklerde mürekkepler kullanılmıştı. Meselâ Medîne'de hareketlere delâlet eden noktalar, daha sonraları yazı işâretlerine ilâve edilen teşdîd, tahfîf işâretleri kırmızıyla, hemzeyi temsil eden noktalar sarıyla yazıldı. Iraklı âlimler hemzeler için de kırmızı renk kullanmışlar, ancak bâzı Kûfeli ve Basralı âlimler *meşhûr*, *şâz* ve *metrûk* kırâat şekillerini ayrı renklerle göstermişler ve bu arada yeşil mürekkep de kullanmışlardı. Endelûs de dâhil olmak üzere Mağrib'de esas itibâriyle Medîne usûlüne bağlı kalınmış, söz başında gelen vasl hemzesinin hareketi yeşil ve lâciverd noktayla işâretlenmiştir⁵⁶.

54 *Şubhu'l-a'sâ'*, III, 155.

55 *el-Muħkem*, s. 43

56 Bu işâretlerde kullanılan renkler ve muhtelif merkezlerde teşekkül eden usûller hakkında tafsilat için bk. *el-Muħhem*, s. 19-20, 23-24, 42-43, 86-88. Bütün bu teşebbüsler mesâhife bağlı kalmıştır. Emevîler devrinden intikal eden kitâbelerde, sâir vesîkalarda, noktalar dışında, imlâ işâretleri ve bilhassa her hangi bir şekilde hareke görülmez.

Başlangıçta bir müddet mesâhifte *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilk nüshalarındaki yazısında bulunmayan bu işâretlerin başka renklerle de olsa ilâvesinde tereddüt gösterenler, bunlardan sakınanlar olmuştur. Nitekim bu hususta müteaddit sorularla karşılaştığını söyleyen Mâlik b. Enes (v. 179/795), bunu doğru bulmadığını, ancak çocukların tâlimi için yazılanlarda bir mahzûr görmediğini söylemişti⁵⁷.

Kur'ân-ı Kerîm'in metnini Hz. Osmân zamanında yazıldığı şekliyle muhâfaza etmek ve böylece onun her hangi bir ilâveyle bozulmasına yol açmamak gibi samîmî ve asîl bir ihtiyât *tashîf*'i ve *lahm*'i önleyecek tedbirlerin alınması gayretleri ile önceleri bir arada yürüdü. Fakat, husûsiyetle, mesâhifin *naqı*'ına bâzı şartlarla cevâz veren Mâlik b. Enes'in muâsırı *el-Halîl* (v. 175/791)'in yazının isâhı husûsundaki büyük *hizmeti*, çok geçmeden, işâret edilen ihtiyâtın dayandığı tereddüt ve endişeleri sildi. Onun yazıyla ilgili çalışmaları, öteden beri tekrarlanan bir rivâyete göre yuvarlak noktalardan ibâret ilk hareketler yerine yatık *elif*, *vâv* ve uzatılmış *yâ* harflerinin küçük şekillerinden faydalanışı⁵⁸, imlâ işâretleri için bâzı kelimelerin remzi mâhiyetindeki yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanışı (meselâ şedde için *şin* harfinden istifâde edişi) tamamlayıcı cüz'i tedbirler gibi görülmektedir. Bu arada onun hizmetine dâir en açık bilgi, mesâhifte ilk def'a *hemze*'leri, *teşdîd*, *revm* ve *ışmâm*'ı işâretlemiş olması⁵⁹, bugün elimizde bulunmayan *K. en-naqı ve's-şekl*'i ile *naqı*'l-meşâhîf'e dâir ilk eseri yazmış bulunmasıdır⁶⁰. Fakat el-Halîl'in sâdece mevcut sistemi ve işâretlerini tamamlayıcı teşebbüslerle kalmadığı muhakkaktır. O, Arap dilinin sarf, nahiv ve lügatinin tedvîn ve tertibine,

57 Mâlik b. Enes umûmiyetle, Muşaf'ın Hz. 'Osmân'ın zamanında yazıldığı gibi muhâfazasına taraftardı, *fevâtihu's-suver*'in (sûrelerin başlıklarının) ilâvesini de hoş görmüyordu. Ancak çocukların tâlimine mahsûs mushaf'larda ve levhalar da *ta'sîr*'i (sûrelerde âyetlerin onar onar işâretlenmesini), *havâtimü's-suver*'i (sûrelerinin sonunun zincir şeklinde sıralanan küçük dâirelerle işâretlenmesini) metnin siyah mürekkebiyle de yazılı mahzurlu bulmuyordu, bk. *el-Muhkem*, s. 11, 13, 15, 17; *el-Muknî*, s. 9-10; *en-Naqı ve's-şekl*, s. 125.

58 Mehdi Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâbidî, a'mâluhu ve menbecuhu*, Bağdad, 1960, s. 38, 106-7.

59 *el-Muhkem*, s. 6, 7; *en-Naqı ve's-şekl*, s. 125.

60 İbnü'n-Nedîm, s. 49; *el-Muhkem*, s. 9; *İnbâhu'r-ruvât*, I, 346.

nazim tekniğinin tesbit ve izâhına, mûsikiye v.s. dâir çalışmalarının hepsinde, dâima aynı usûl ile hareket etmiş, kendisinden önce varılan neticeleri toplamak, ayıklamak, mes'eleleri yeniden ele alıp islâh, ikmâl, terkîp ve te'lif, istilahlarını târif etmek sûretiyle bu sâhaları, insicamlı bir ilim veya ilim şûbesi hüviyetine kavuşturmuştur. Çünkü, en ihtiyatlı ölçülerle, hiç değilse İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filolog olan el-Ĥalîl'in -bir başka münâsebetle de ifâdeye çalıştığımız gibi⁶¹- meşgûl olduğu sâhalarda, dağınık mes'eleler arasındaki girift ve son derece de hassas münâsebetleri rahatlıkla yakalayıp bunları sağlam prensiplere ve umûmî esaslara bağlayan müstesnâ bir zihni melekesi vardı. Filoloji tarihindeki mevkîi henüz lâyıkiyle anlaşılmamış olan el-Ĥalîl, dil ve edebiyatın muhtelif sâhalarındaki çalışmalarına, son derece isâbetli ve bugüne kadar değerini korumuş bulunan ortak hareket noktaları tesbit etmişti. Nitekim Arap nazmının ritm bakımından iç yapısını tahlil ve tesbit için arûzu ele alış, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla tedkik edebilmek için çâreler arayışı, yazıyı, Arapça'yı tesbitte, *tashîf*e meydan vermeyecek bir imlâ sistemiyle ve işâretleriyle islâhı, bir arada düşünölmüş ve aynı temellere oturtulmuş faâliyetlerdir.

Böylece Arap yazısı artık bir yazı sistemi olarak noksanlarını tamamlamış bulunuyordu. el-Ĥalîl ile açılan safhada yazı sistemine yerleşen hareketlerin ve sâir imlâ işâretlerinin aynı zamanda hat san'atının gelişmesinde bir tezyin unsuru mâhiyetinde oynayacağı role aşağıda temas edilecektir. Eski tarihli yazmalar bu işâretlerin son şekillerini bâzı merhalelerden sonra aldıklarını göstermektedir. Hem hat san'atını, hem Arap yazı sisteminin teşekkülünü ilgilendiren bu husûsta birkaç misâl zikretmek faydalı olacaktır :

Üstün (fetha), *esre* (kesre) ve *ötre* (zamme)'nin esas itibâriyle şekillerini değıştirmedikleri görülür. İlk iki hareketin tenvinli şekilleri için de vaziyet aynıdır. Zammenin tenvinli hâlinde her hâlde ⁹ veya ⁹ şeklinde yazılırken sonra ⁹ ve bunlardan inkişâf ederek de ⁹ şeklini aldı. Şeddenin el-Ĥalîl'den önce harfle yapılan ilk remzî şekli kelimenin ikinci harfi olan dâl (: 9) idi.

61 *Küçük Türk İslâm Ansiklopedisi* (1978), I, 183.

Şeddeli harfin üzerine ve altına diğer hareke ve imlâ işaretleri gibi yazınınkinden daha ince bir kalemle konan bu dâl (ˆ) taşıdığı harekeye göre şu şekillerde yazılıyordu⁶² :

Fethalı : ˆ , kesreli : ˆ̇ , zammeli : ˆ̈ . Dâl, kavis gibi de gösterilmiş, hattâ önce nokta şeklindeki hareketlerle, sonra buna lüzûm görülmeyerek harekesiz de yazılmıştır :

fethalı : ˆ , kesreli : ˆ̇ , zammeli : ˆ̈

fethalı : ˆ , kesreli : ˆ̇ , zammeli : ˆ̈

Dâl harfinden yapılan bu teşdid işaretini önce Medîne âlimleri ihdâs etmişler, sonra bu tarz Mağrib'e geçmiştir. Nitekim ilk ve son işaretlerin keskin kavisli ˆ , ˆ̇ , ˆ̈ şekilleri Mağrib hattının husûsiyetleri arasında yaşamıştır. Diğer imlâ işaretlerinden sükûn için kullanılan ˆ (eski şekli: ˆ̈) *cez*m kelimesinin, daha büyük bir ihtimâl ile *muhafe*f harflerin üzerine konan ve *hafif* kelimesinin ilk harfinden alınmış bulunan bir hâtıradır. Vasl ve meddin, diğer imlâ işaretlerinin menşe ve mânâsını da açıklamaya yarıyacak eski nümûneleri vardır. Nitekim bunlar açık şekilde, ince kalemle harfin üzerine صل ve مد şeklinde de yazılırlardı ki, birincisi «bağla» yani «vasl ile oku», ikincisi «uzat» mânâsında emirlerdir. Bu arada şeddenin de başlangıçta سد («teşdîd ile oku») şeklinde olması gerekir. Uzun sesliler â: ˆ̈ , î: ˆ̈ u: ˆ̈ şeklinde, evvelerindeki harfin harekesi ile sâkin bir imlâ harfinden ibâret düşünölmüş ve böyle hareketlenmiştir⁶³. Bu arada en çok hemzenin muhtelif hallerdeki yazılışında sıkıntı çekilmiş, bu hususta uzun zaman kararsızlıklar, daha doğrusu farklı şekiller devâm etmiştir. Meselâ kelime başındaki medli elif, yukarda arzedilen esasa göre ˆ̈ şeklinde bir müteharrik ve bir sâkin harften müteşekkil kabûl edilmiş ve hattâ şu şekilde yazılmıştır : ˆ̈ ˆ̈

62 *el-Muhkem*, s. 50.

63 Nazmın âhengini sağlayan dahili yapısını tahlil ederken el-Halil, beytin yazılı şeklindeki harekeli ve sâkin harflerin dizilişinden hareket etmiş, bu arada uzun seslileri yukarda gösterildiği gibi kabûl ve tesbit etmiştir.

Dilin doğru tesbitini sağlamak ve yanlış okumayı önlemek için alınan tedbirler, elifbâda işâretsiz harf bırakmamıştı. Şekilleri birbirine benzeyen harflerin bir kısmını noktalarla ayırmak (msl: ب ط ش س ذ ث ت ب v.s.), *elifbânın* bu kusûrunu gidermişti. Fakat dalgınlıktan, ihmâlden, aceleden doğabilecek hatâların tefrikini de sağlamak, bütün iltibâs kapılarını kapamak için mühmel (yâni noktasız) harfler de işâretlendi. Meselâ : ر ve س üzerine و (veya : و, و) konuldu.

ح'nın altına aynı harfin küçüğü: ح (veya ز, >) eklendi.

ص'in altına, harfin küçük veya kısaltılmış şekli ص (veya şu işâretler ء, ء veya üstüne ء) konuldu.

ط'nın altına harfin küçük şekli ط koydular.

ع'in altına, harfin küçük veya kısaltılmış şekli: ع koğuldu.

ك harfi esas itibâriyle sola meyilli oluşu ile ل'dan ayrılmakla berâber üzerine küçük bir ك koydular : ك bu küçük ilâve şekil oldukça eski bir tarihte düz bir hat (keşide) hâlini aldı. Daha sonraları tek başına yazıldığı veya kelime sonunda geldiği zamansa daha da küçümlere hemzeye benzer bir şekilde yazıldı.

ه harfinin, kelime sonunda bulunduğu zaman noktası ihmâl edilmiş kapalı ه, ه sanılmaması için altına küçük bir ه konuldu.

د, ط ile nâdiren ر ve ص harflerinin altına nokta konulduğu da görülür.

Oldukça eski tarihli ve mesâhif dışında birkaç yazmadan seçilen bu yazı ve imlâ husûsiyetleri⁶⁴ Arap yazısının dile sıkı sıkıya

64 Bu hususta şu yazmalara başvurulmuştur.

a. İbn Abî's-Şâfi'î diye tanınan Ebu't-Tayyib Ahmed b. Ahmed el-Verrâk'ın es-Sükkerrî (275/888)'nin hattıyla yazılmış bir nüshadan naklen 331 (943)'de istinsâh ettiği *Divânu'l-Farâzdağ*, Zâhiriye kütüphanesinde bulunan (nr. 8800) bu nüsha, *Mecma'u'l-Luğati'l-'Arabiye* neşriyatı arasında faksimile sûretiyle basılmıştır (: Dimaşk, 1385/1965). Bu neşre Şâkir el-Fahhâm'ın yazdığı mukaddime de nüshanın yazı ve imlâ husûsiyetleri üzerine durulmuş (s. 4-7), el-Cehşiyârî (v. 336/943)'nin verrâkı olan müstensih hakkında Yâkût el-Hamavî'ye (*el-İrşâd*, II, 137) istinâden bilgi verilmiştir.

bağlı olarak nasıl techiz edildiği hakkında bir fikir verebilecektir. Nitekim, bilginin sadâkatle tesbit ve naklinde aşırı derecede

b. Meşhur filolog Ebu'l-'Abbâs el-Müberred (285/898)'in *el-Muktezab*'ının Muhalhil b. Ahmed tarafından Bağdad'da 347 (958)'de istinsah edilmiş nüshası [8]. Bu kıymetli nüsha, ilk defa şu yazılarla tanıtılmıştır: O. Rescher, *Mitteilungen aus Stambuler Bibliotheken, ZDMG, LXIV* (1910), 197-207; H. Ritter, *Autographs in Turkish Libraries, Oriens, VI* (1953), 67-68 ve levha: II, III. Eser, bilinen bu tek yazmaya istinâden neşredilmiş (Kahire, 1385-1388), fakat nâşir nüshadan bahsederken yazı ve imlâ husûsiyetleri üzerinde durmamıştır. Son olarak nüshanın tavsîfi şu eserde verilmiştir: R. Şeşen, C. İzgi, C. Akpınar, *Köprütü Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, İstanbul 1986 (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınlarından), II, 172-7. Ayrıca bk. aşağıda not 110.

c. Ebû 'Abdullah Muhammed b. el-'Abbâs el-Yezîdî (v. 310/922), *Kitâbü'l-emâlî*, Reisülküttâb Âşir Efendi kütüphanesi, nr. 904 [12]. Eser bilinen bir nüshaya göre, İbnü'l-Bevvâb'ın üstâdı Ebû 'Abdullah Muhammed b. Esed el-Bezzâz tarafından 370 (980) yılında istinsâh edilmiş ve bu nüshaya istinâden basılmıştır: Haydârâbâd-Dekkan, 1367/1948. Baskının takdîm mâhiyetindeki önsözünde nüshanın yazı ve imlâ husûsiyetlerinden bahsedilmemiştir. Müstensih İbn Esed hk. bk. aşağıda not 111, 112.

ç. Ebû Sa'id es-Sirâfî (368/979)'nin *Ahbârü'n-nahvîyine'l-başriyîn*'inin 376 (986) yılında 'Alî b. Şazân er-Râzî tarafından istinsâh edilmiş bulunan nüshası: Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, nr. 1842 [10]. Eser bu nüshaya istinâden F. Krenkow tarafından neşredilmiştir: Beyrut, 1936. ['Alî b. Şazân er-Râzî'nin hattıyla bir de mushaf (bk. 9. örnek) bilinmektedir].

d. Basralı büyük fillog Ebû Hâtim es-Sicistânî (255/868-9)'nin *Kitâbü'l-müzekker ve'l-mü'ennes*'i ile İbn Vellâd (v. 332/943)'ın *Kitâbü'l-makşûr ve'l-memdüd*'unu ihtivâ eden ve el-Hasen b. 'Alî eş-Şıkkî en-Nahvî (v. 391/1001) tarafından 386 (996)'da istinsâh edilmiş bulunan bir mecmua: Yûsuf Ağa Kütüphanesi (Konya), nr. 254. Bu mecmua ilk defa şu makalelerde tanıtılmıştır: Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulunan bazı mühim yazmalar, Belleten*, Ankara, 1952, XVI, 59, 62-63, levha XI, XII; Nihad M. Çetin, *Arapça'da kelimelerin müzekkerlik ve müenneslik kayfiyetine dâir müstakîl eserler, Şarkiyat Mecmuası*, 1956, I, 96-7. Ayrıca bk. aşağıda, not 102.

e. *Divân Hasân b. Şâbit*: Topkapı Sarayı Kütüphanesi üçüncü Ahmed kısmı, nr. 2534; 255 tarihli kirâat kaydı taşıyan bir nüshadan naklen h. 419 yılında istinsâh edilmiştir.

f. Ebû Bekr İbnü'l-Enbarî (328/940), *Kitâbü'l-müzekker ve'l-mü'ennes*, Besir Ağa Kütüphanesi, nr. 179. Hibetullah b. el-Hasen b. Ya'kûb el-Kâtib tarafından 520 (1126)'de istinsâh edilmiş ve aynı tarihte Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî'ye okunmuş, tashih edilmiştir. Hicrî III.-IV. asırların te'lif, tedris ve rivâyet an'anesini ve bu arada imlâ tarzını aynen yaşatan el-Cevâlîkî'nin muhtinden intikal eden eserlerin güzel bir nümunesi olan bu nüshanın tasvîfi çin bk. Nihad M. Çetin, *mzk. makale*, s. 103-104; basılmış olan (Bağdad, 1978) eserde Dr. Târik 'Abdu'avn el-Cennâbî'nin önsözü, s. 68.

ihtiyâtlı davranan İslâm âlimlerinin geliştirdiği bu *elifbâ* ile ve imlâ kaideleriyle yazılmış bir metni yanlış okumak mümkün değildir. Bugün kullanılan Arap yazısı mevcut hareketleri ve imlâ işaretleriyle, bahsedilen külfetli şeklin mâkul bir tarzda sâdeleştirilmesinden doğmuştur.

Bâzı münevverler bilgi, mümârese, kavrayış ve zekâ ile nokta ve bilhassa harekeye lüzûm görmeden yazıp okumayı bir neví kûltür seviyesi ölçüsü saymışlar, fazla işaret kullanılmasından hoşlanmamış, hattâ kendilerine hitâben yazılan bir metinde bunların fazlaca kullanılmasını âdetâ küçümseme telâkkî etmişlerdi⁶⁵. Bugün de yazılarından şikâyetle ıslâh yolları düşünenlerin, dünün Ebû Nuvâs ve benzeri münevverlerinin sözlerini kanaâtlerine delil olarak nakletmeleri haklı görülemez.

el-Hatıu'l-mevzûn devri

İşâret edilmeye çalışıldığı gibi, İslâmî devrede Arap yazısının ıslâhı iki hönde ve sür'atli bir gelişme safhasına girmişti: yazı sistemi olarak ikmâli, güzelleştirilmesi ve bir san'at şubesinin ana unsuru olarak işlenmesi. Bu ikinci istikametteki gelişme Emevîler devrinde çok belirgin bir mâhiyet kazandı. Yazının daha ziyâde *Kur'ân-ı Kerîm'e* tahsis edilen düz hatları ve keskin köşeleri galip şekli⁶⁶, Şam'da ve sonra husûsiyetle Kûfe'de geçirdiği merheleden sonra umûmiyetle *kûfî* diye anılageldi ve bu istilâh muhtelif muhît ve devrelerde bir takım tâlî husûsiyetler kazanan, fakat aynı ana karakterde birleşen tarzların ortak adı oldu. Bununla beraber hat san'atı, asıl mecrâsını yukarda anılan *müstedîr* yazının inkişâfında buldu. Gittikçe genişleyen idârî teşkilâtın gereği olan kayıt ve yazışmalarda vazifeli kâtiplerin, hızla çoğalan ve yayılan telif ve tercüme hareketlerinin temsil eden müellif, mütercim ve müstensihlerin, bunlara bağlı olarak yeni bir mesleğin mensupları hâlinde ortaya çıkan *verrâk*'ların⁶⁷, yine bu devirden itibâ-

65 Meşhûr şair Ebû Nuvâs (198/813)'ın kendisine noktalı ve hareketli bir mektup gönderilmesi üzerine söylediği bir şiir için bk. eş-ŞÜLİ, *Edebü'l-küttâb*, s. 61; *Divân Ebî Nuvâs*, Kahire, 1898, s. 408-9.

66 Nitekim İbnü'n-Nedîm mesâhif hatlarına ve kâtiplerine aynı fasıllar tahsis etmiştir: *el-Fihrist*, s. 6, 7.

67 Verraklar ve verraklık için bk. aşağıda, not 95.

ren teşekkül eden kütüphânelerde vazîfelendirilen âlim-memurların kaleminde, başlangıcında günlük muâmelâtın ehemmiyetsiz vesikalarına tahsis edilen bu yazı, daha Emevîler devrinde Şam'da, resmî ve ciddî mevzûlarda kullanılabilecek bir hüviyet kazanmağa başladı.

Kaynakların san'atkâr olarak zikrettikleri en eski sîmâ, Hz. Alî'nin hilâfeti devrinden başlayarak Emevîler devrinde şöhret kazanmış olan *Hâlid b. Ebu'l-Heyyâc*'dir. Bu san'atkârın Medîne'de Mescidü'n-Nebî'nin kible tarafındaki duvarına *Ve's-Şemsi* ve *du-hâhâ* sûresinden *Kurân-ı Kerîm*'in sonuna kadar olan ve 93 âyet tutan 24 sûresini altınla yazmıştı. Hattâ İslâm âleminde hakkında bilgi edinebildiğimiz ilk teşkilâtlı kütüphânenin hâfız-ı kütübü (*şâhibu'l-meşâhif*'i) olan Sa'd, ona Velîd b. 'Abdülmelik (hilâfeti : 86-96/705-715) için *meşâhif*, *ahbâr* ve *eş'âr* yazdırıyordu, İbnü'n-Nedîm onun istinsah ettiği bir mushafı gördüğünü de nakleder⁶⁸.

Hâlid'i ve ücretle mushaf istinsah eden «verrâk» Ebü Yahyâ *Mâlik b. Dînâr* (v. 131/748-9)⁶⁹, hat san'atı tarihinin ilk büyük merhalelerinden biri olması gereken *Ḳ u ṭ b e ṭ ü ' l - M u ḥ a r r i r* (v. 154/771)⁷⁰ tâkip etti. Bu sâhanın gerçek san'atkârlarını, sâdece yazısı güzel olanlardan ayırarak ifâde eden, en eski kelime *m u ḥ a r r i r*⁷¹dir ve çok sonraları bu sıfatın yerini *ḥ a ṭ ṭ â ṭ* almıştır.

68 Hâlid için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 6; ve buradan naklen *el-İnbâh*, I, 8. -*el-tahrir* deniliyordu. İşâret edilen mânâda *muḥarrir* yerine, Dördüncü Murad devri yetinin tesbit edilemediği, ancak Dimaşk'ın ileri gelenlerinden biri olması gerektiği söylenirse de, gerek İbnü'n-Nedîm'e, gerekse es-Sem'ânî'nin *el-Meşâhifi* nisbesi münâsebetiyle verdiği bilgiye dayanarak (ayrıca bk. İbnü'l-Egîr, *el-Lübbâb fi tehzîbî'l-ensâb*, Kahire, 1357-9, II, 145), Y. el-İşş, Sa'd'ın, halffe 'Abdülmelik (v. 96-714)'in kütüphânesinde *şâhibu'l-meşâhif*, dolayısıyla İslâm âleminde bugün tesbit edilebilen ilk kütüphâneci olduğunu belirtmiştir (*Les Bibliothèques arabes*, s. 18).

69 İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 470, 577; el-Beyhaqî, *el-Meḥâsîn*, s. 108; İbnü'n-Nedîm s. 6; *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 139-40.

70 İbnü'n-Nedîm, s. 7.

71 Önceleri üslûp sâhibi büyük hattatlara *muḥarrir*, güzel yazı yazmağa *tahrir* deniliyordu. İşâret edilen mânâda *muḥarrir* yerine, Dördüncü Murad devri hattatlarından Tokadlı İmâm Mehmed Efendi (v. 1052), *kavâid-i hüsn-i batt'a* dâir risâlesinde, İbnü'l-Bevvâb ve Yâkût gibi sanatkârlardan bahsederken *yazar* kelimesini kullanmıştır. Şu hâlde Türkçe'de *yazar*, hattât mânâsında *muḥarrir*'in

Bugün *muḥarrir* lakabı ile anıldığı tesbit edilebilen san'atkarların en eskisi *Ḳuṭbe*'dir. İbnü'n-Nedim, onun dört *ḳalem* ihdâs ettiğini söyler; fakat bunların adlarından ve mâhiyetlerinden bahsetmez. Ancak *Ḳuṭbe*'den önce de pek tabîî olarak kullanılmış bulunan *ḳalemü'l-celil*'in, yâni büyük boy yazıya mahsus kalemin ağzı muayyen enlilikteki bir boyunu, dolayısıyla boyu ve kalınlığı muayyen bir büyük yazıyı ifâde eden, ayrıca çok geçmeden tesbit edilecek çeşitli boylarda küçük yazıların kalemleri için âdetâ ana ölçü vazîfesini gören *ḳalemü't-tûmâr*'ın *Ḳuṭbe*'nin ihtirâ ettiği dört kaleminden biri olması gerekir. *Tûmâr*, parşömen, papirus ve sonraları kâğıt gibi yazı malzemesinden mâmûl muayyen eb'adda varak olduğuna göre, *Ḳuṭbe* ilk def'a varak eb'âdıyla ona yazılacak yazı büyüklüğü arasında uygun nisbeti tâyin etmiş bulunuyordu. İbnü'n-Nedim'in *Ḳuṭbe*'ye izâfe ettiği fakat isimlerini vermediği diğer üç kalemin nisbetleri *tûmâr*'a göre tâyin edilmişti. Muayyen cesâmette hatların tesbîtinde en büyük âmil, resmî ve idârî teşkilâtın icâbları olmuştur. Nitekim standart boyların en büyüğü olan *tûmâr*, Emevî halifelerinin buyruklarına ('alâmât) tahsis edilmişti. Çünkü hilâfet dîvânından sâdır olan yazıların sâir dîvânların ve halkın yazılarından farklı olması isteniyordu. Rivâyete göre bu usûlü ilk defa *Velîd b. 'Abdûlmelik* (86-96/705-715) ihdâs etmiş, 'Ömer b. 'Abdül'azîz (99-102/717-720), varak isrâfına yol açtığı düşüncesiyle dîvânında büyük yazıların kullanılmasını istememiştir⁷². Bununla berâber haleflerinden itibâren, yine kullanılmış, husûsiyetle halifelerin ve daha sonraları İslâm hükümdarlarının sâir meliklere gönderdikleri mektuplar *tûmâr* kalemiyle yazılmıştır.

karşılığıdır. Bu münâsebetle mühim bir hatayı da düzeltmek gerekecektir: İmâm Mehmed Efendi'nin adı geçen risâlesi «Seyyid Mehmed Mecdi Efendi merhûmun 1278 senesinde kaleme aldıkları gayet nefis bir risâledir» kaydı ile ve *Şülûs Yazısı Rehberi* adı altında Erzurumlu Mustafa Necâtüddin Efendi tarafından Di-
maşk'ta (tsz.) faksimile sûretiyle bastırılmıştır. Matbu nüshasında zikredilen müellif adı ve telif tarihi, aslında risâlenin aynen bastırılan nüshasının ferâğ kaydında geçen müstensih adı ve istinsah tarihidir (yazar kelimesi için bk. bu baskı, s. 8). Muhtelif yazmaları bulunan eserin, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde (Revan köşkü kısmı, nr. 1509), 1119 tarihli güzel bir nüshası vardır. (F.E. Karatay. T. S. M. Ktp. *Türkçe yazmalar kataloju*, İstanbul, 1961, II, 4). *Muḥarrir* için ayrıca bk. not 147, 148.

72 *Şubḥü'l-a'sâ*, III, 53.

Böylece Emevîler devrinde muhtelif tip vesîkalar için muhtelif eb'adda varaklar ve bunlara uygun cesâmette yazılar için standart kalemler ihdâs edilmişti.

Emevîlerin sonları ve Abbâsîlerin başlarında gelen Şamlı iki mühim şahsiyet Kuṭbe ile başlayan istikamette hattı, onu unutturacak derecede geliştirdiler. Bunlardan biri *ez-Zahhâk b. 'Aclân* el-Katib'dir ki, *es-Seffâh*'ın hilâfesinde (132-136/749-754) hayatta idi Diğerisi ise *el-Manşûr* (136-158/754-775)'un ve *el-Mehdî* (158-169/775-785)'nin zamanında şöhret yapmış olup pek çok talebe yetiştirmiş bulunan *İshâk b. Hammâd el-Katib*'dir⁷³. Bu iki san'at-kârın *celîl* üstâdı oldukları rivâyet edilmiştir ki, el-Ḳalkaşendî'nin ve İbnü's-Şâ'ig'in haklı olarak işâret ettikleri gibi bu, *tûmâr* veya ona yakın bir yazı olmalıdır.

İshâk b. Hammâd'ın talebeleri arasında bâzılarının hüviyeti, hattâ adı sıhhatle tesbit edilemeyen; fakat hat san'atının sür'atli gelişme devrelerinden birini temsil eden *İbrâhîm es-Siczî* (veya: *eş-Şecerî*), *Yûsuf Laḳve*, *Cariye Şenâ* el-Katibe, *Aḫmed b. Ebû Hâlid* gibi mühim simâlar vardır.

*İbrâhîm es-Siczî*⁷⁴, hocası *İshâk*'tan *celîl* öğrendikten sonra *-tûmâr* kalemine nisbetle *-sülüseyn* ve *-sülüş* adını verdiği ve *tûmâr*'dan daha ince iki kalem tesbit etti. Kardeşi kâtip ve şâir *Yûsuf Laḳve*⁷⁵, *en-nısfu's-şakîl*'den bir kalem çıkardı. Vezir *Zü'rriyâseteyn el-Fazl b. Sehl* (v. 202/818) daha sonraları *ḳalemü't-tevķî'ât* diye anılacak olan bu kalemi çok beğendi ve ona *er-riyâsî* adını verdi⁷⁶.

73 *ez-Zahhâk* ile *İshâk* için bk. Ebu'l-Ḳasım el-Bagdâdî, *K. el-küttâb*, s. 128; İbnü'n-Nedîm, s. 7 (burada *İshâk*'ın 15 şâgirdinin ismi verilir); *Şubḫü'l-a'şâ*, III, 16; İbnü's-Şâ'ig, *Tuhfe*, s. 42.

74 Ebu'l-Ḳasım el-Bagdâdî, *K. el-küttâb*, s. 118 (: İbrâhîm b. es-Siczî şeklinde) ve not 3; *Şubḫü'l-a'şâ*, III, 16 İbrâhîm eş-Şecerî, şeklinde).

75 Hakkında bk. Ebu'l-Ḳasım el-Bagdâdî, s. 119; İbnü'n-Nedîm, s. 7; *Şubḫü'l-a'şâ*, s. 16; İbnü's-Şâ'ig, s. 43; ayrıca bk. el-Merzûbânî, *Mu'cemü's-su'arâ*, Kahire, 1969, s. 504; *K. el-eġanî*, XX, 93-96; *el-İrşâd*, XX, 59-60.

76 el-Ḳalkaşendî (ve ondan naklen İbnü's-Şâ'ig)'in ifade ettiğine göre (bk. yukardaki notta gösterilen yerler) «müteahhirîn»den biri bu kaleme sonradan *ḳalemü't-tevķî'ât* denildiğini söylemiştir.

Vezir *Ebu'l-Abbās Ahmed b. Ebū Hālid Yezid b. 'Abdurrahmān el-Ahvel* (vezâreti: 203-212)⁷⁷, el-Me'mün'un takdir ettiği kâtiplerinden biriydi. Bununla berâber, el-Vâşık (hilâfeti: 227-232/842-847)'in Bizans'a elçi olarak gönderdiği İbnü't-Tercumân'ın bir bayram münâsebetiyle hükümdârın teşhir ettiği kıymetli eşya arasında Ahmed b. Ebū Hālid el-Ahvel'in hattı ile bir mektup gördüğüne dâir rivâyette⁷⁸ çok eski bir isnâd hatâsı bulunması mümkündür. Çünkü el-Me'mün devrinde (198-218/813-833) bu sâhanın en mühim simâsı, hayatı hakkında bildiklerimiz pek az ve mübhem bir rivâyetten ibâret bulunan *el-Ahvel el-Muḥarrir* idi⁷⁹ ve İbnü'n-Nedim'in nakline göre halifenin muhtelif hükümdârlara gönderdiği mektupları *tümâr* üzerine bu zât yazıyordu. İsmi Ahmed olması ve aynı lâkabı taşımaları, bu iki muâsır şahsiyetin çok eski bir tarihten itibâren karıştırılmasına yol açmıştır. Ebu'l-kâsım el-Bağdâdî'ye ve el-Kalkaşendî'ye göre, yukarda adı geçen İbrāhîm es-Siczî'nin talebesi olan el-Ahvel el-Muḥarrir hocasından *sülûseyn* ve *sülûs* öğrendikten sonra, yine *tümâr*'a mahsus *celil* kalemını esas almak üzere *kalemü'n-nısf*¹, ayrıca gerek *sülûs* gerekse *nısf*'in incelerine mahsus *hafıfu'n-nısf* ve *hafıfu's-sülûs*'ü çıkardı. *Kuḫbet-ül-Muḥarrir*'le *İbn Mukle* arasındaki merhalelerin en mühimmini temsil eden bu san'atkâra yukarıdakilerle birlikte *el-müsel* (bütün harfleri bir birine bitişik ve bağlı yazı), *hattu'l-mu'amerat*, *hattu'l-kışas* v.s. gibi 11 *kalem* ve *hatt* isnâd edilir. Bunların isimlerine dikkat edildiği zaman şu neticelere varmak mümkündür :

a) Başlangıçta varak eb'âdına en uygun yazı cesâmeti aranmış, en büyük boy (veya başka bir tâbirle en büyük numara) kalemin ağız eni tesbit edilerek bu, esas kabûl edilmiş, bunun üçte ikisi, yarısı, üçte biri v.s. alınarak yine varak eb'âdlarına uygun ve ağız enleri daha küçük kalemler ihdâs edilmiştir.

77 Hakkında bk. *Vefeyätü'l-a'yan*, II, 123, 521-22; III, 475; İbn 'Abd Rabbihi, *el-İkâdü'l-ferid*, I, 29; II, 274.

78 eş-Şüli, *Edebü'l-küttâb*, s. 45; Ebū hayyân et-Tevhîdî, *Risâle fi 'ilmî'ki-tâbe*, s. 36. İbn Mukle hakkında buna benzer bir rivâyet için bk. Behcet el-Eşerî, *Ta'likât*, s. 57-58.

79 el-Cehşiyârî, *Nusûs zâ'ia min K. el-vizerâ'*, s. 45-47 (*Bedâyi'ül-bidâye*'den naklen); İbnü'n-Nedim, s. 8-9; *irşâdü'l-erib*, IV, 126-27; eş-Sâfedi, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VIII, 300-1, nr. 3717. İbnü'n-Nedim hâric diğerleri aynı rivâyeti naklederler.

b) Muhtelif boy zemine, yâni varak eb'âdına uygun cesâmetteki yazılar dîvânlarda, devlet dâirelerinde ve bunların dışında, belli istimâl sâhalarına tahsis edilmiştir.

c) Farklı sâhalarda, farklı kalemlerle yazılan muhtelif boy yazılar -aşağıda temâs edileceği gibi- bir takım husûsiyetler kazanmış ve böylece tabîi bir gelişmeyle yazı çeşitleri doğmaya başlamıştır. Nitekim *el-Ahvel el-Muharrir*'e nisbet edilen yazıların üçüncüsü olan *el-müsel*, muayyen bir cesâmet ile birlikte hususî bir tarz ve üslûba da delâlet etmektedir. Hattâ *hañu'l-kışâs*, *hañu'l-mu'amerât* ıstılahlarında⁸⁰ *kalem*'in yerini *hañ*'ın alması bu hususu çok daha bâriz olarak göstermektedir⁸¹.

ç) Yazı boyları, üçte iki, yarım, üçte bir gibi tam kalem ağız eninden çıkarılan nisbetlere bağlı kalmamış, bunların kalın (*şakıl*) ve inceleri (*hafif*) de tesbit edilerek muhtelif tâli boylar çıkarılmıştı. el-Ahvel el-Muharrir, zamanına kadar doğmuş hat şekillerini, hatla ilgili âdet, kaide ve kanunları iyi biliyordu. Onun bu hususta bir risâle yazmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Şu husus da belirtilmelidir ki, ister *kûfî* ister *müstedir* karakterli olsun her tip yazı için kullanılan standart boy kalemlerin, husûsiyetle müstedir yazıda kullanılışı hat san'atına yeni ufuklar açtı. İbnü'n-Nedim, daha, işâret edilen devrede mevcut değişik kalemlerin ve bu kalemlerle yazılan yazıların 24'ünü, birbirleriyle olan alâka ve nisbetleriyle kaydeder. Bu kalemlerin ağızlarının enine, dolayısıyla bunlarla yazılan yazıların cesâmetine gelince, *celil* kalemlerin *tümâr*'a mahsûs standart boyunun ağız eni 24 beygir (*birzevn*)⁸² kılı (takriben 15 mm.), bununla yazılan elifin boyu ise 24X24 = 576 kıl (takriben 360 mm.) uzunluğunda

80 Meselâ İbnü'n-Nedim'de *kalem* fakat Ebu'l-Kasım 'Abdullâh el-Bağdâdî (*K. el-Küttâb*, s. 129) ve el-Kalkaşendî (*Şubhu'l-a'sâ*, III, 16)'de *hañ* diye geçer. Nitekim çok sonraları *aklâm-ı sitte* ıstılahında olduğu gibi *kalem* daha çok yazı tarzını ifâde edecek ve meselâ *sülü*s başlangıçtaki nisbete delâlet eden mânâsını kaydedecektir.

81 İbnü'n-Nedim, s. 7-8; İng. trc. s. 13-14.

82 Muhammed 'Abdülkâdir 'Abdullâh'a göre Türkistan atının kuyruk kılı: *Mes'ûbiyetül-hañî'l-arabi fi muvâceheti müte'alibâti'-asr*, *Haikatu bahş*, s. 101.

idi⁸³. Diğer belli başlı ara kalemlerden üçünün ölçüleri de şöyle idi :

es-Sülüseyn :kalem ağız eni: 16 kıl; elif boyu 16X16=256 kıl (kalem ağız eni: 10 mm; elif boyu: 256X0,625=160 mm.)

en-Nısf: kalem ağız eni: 12 kıl; elif boyu: 12X12=144 kıl (kalem ağız eni: 7.5 mm.; elif boyu: 144X625=90 mm.)

es-Sülüs: kalem ağız eni: 8 kıl; elif boyu: 8X8= 64 kıl (kalem ağız eni: 5 mm.; elif boyu: 64X0.625=40 mm.)

Görüldüğü gibi, kalem ağızlarının enlerindeki riyâzî nisbetler, değiştirilmeden, bunlarla yazılacak yazıların sâdece kalınlıklarına aksetmekte, buna mukabil eliflerin, dolayısıyla diğer harflerin boyları ve yatık harflerin ufki uzunlukları kalem ağız eninin karesiyle tâyin edilmektedir. Meselâ *en-nısf*'ın kalınlığı *et-tümâr*'ın yarısı olduğu hâlde elifinin uzunluğu dörtte biri kadardır.

Kısaca, başlangıçta bu ıstılahlarla adlandırılan, ağızlarının eni değişik kalemlerle yazının aynı karakterdeki yazılar -bilhassa harflerin kalınlığı ile bâzı harflerin dik ve yatık hatlarının uzunluğu arasında değişen nisbetlere bağlı olarak- farklı husûsiyetler kazanmış, böylece muhtelif kullanma sâhalarına tahsîs edilen ayrı tarzların doğmasını hazırlamıştır. II. (VIII.) asrın sonları ve müteakıp asrın başlarında Abbâsî halifelerinin ve vezirlerinin alâka ve teşvikleriyle yukarda belli başlıları anılan san'atkârların zevkleri ve sezişleriyle buldukları bir takım nisbetlere dayanarak geliştirdikleri bu yazılara *aylî* ve *mevzûn hatlar* denildi. Bu mevzûn hatları işleyen ve bunların bâzılarındaki ustalıkları ile meşhûr olan san'atkârlardan bir kısmının isimleri bilinmektedir. Vezir, edib ve şâir *İbnü'z-Zeyyâd* (v. 233/847)'ın pek takdir ettiği, husûsiyetle *sülüs*'te şöhreti bulan *Zâkif* (Ahmed b. Muhammed)⁸⁴, *celil* üstâdı *İbn Ma'dân*⁸⁵ ve onun talebelerinin en mühimmi olan *Ebu'l-*

83 *Şubhu'l-a'sâ*, II, 454-455; III, 52, 53; Grohmann, *Papyri from Hibret el-Mird*, Louvain-Leuven, 1963 s. XII; Süheyle Y. el-Cubûri, s. 132-134.

84. Ebu'l-Kâsım el-Bağdâdî, *k. el-küttâb*, s. 129, *Şubhu'l-a'sâ*, III; 17.

85 Muhammed İbn Ma'dân için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 9 (İbn Ma'dân'ı İshâk'ın hocası olarak zikrettikten sonra Banü Vechi'n-Na'ce'yi ayrıca anar); Ebu'l-Kâsım el-Bağdâdî, s. 129 (Ebü Zercân Muhammed b. Ma'dân ve Vechi'n-Na'ce ayrı şahıslar olarak anılır); *Şubhu'l-a'sâ*, III, 16 (Ebü Zercân ile Muhammed b. Ma'dân aynı şahıs olarak anılır).

Huseyn İshâk b. İbrâhîm el-Berberî bunlardandır. Babasından başlayarak birçok hattat yetiştirmiş bir âileye mensûp olup, *el-Muktedir* (hilâfeti: 295-320/908-932)'e ve çocuklarına hocalık etmiş bulunan *İshâk b. İbrâhîm el-Berberî*⁸⁶ hat ve kitâbete dâir adını tesbit edebildiğimiz ilk eserin (= *Tuhfetü'l-vâmîk*)⁸⁷ müellifi ve hat tarihinde yeni bir devrenin başlangıcı olan *İbn Mukle*'nin üstâdıdır.

Bir yazı sistemi olarak tekâmülünü tamamlayan ve eski vatanında çok uzaklarda İslâma dâhil olan bütün milletlerce benimsenen bu yazı, artık « *İ s l â m y a z ı s ı* » husûsiyetini kazanmış, bu hüviyetle asırlarca işlenecek olan hat san'atı, hilâfet merkeziyle rekabet edebilecek kültür ve san'at hareketlerinin serpildiği yeni muhitler de bulmağa başlamıştı. Bunların en mühimmi Mısır'dır. Nitekim *Emir Tolunoğlu* (v. 270/884)'nun kâtipleri arasında Bağdatlılar'ın gıpta ettikleri *Ṭahṭâb el-Muḥarrir*⁸⁸ gibi meşhûr simâlar vardı. Bununla berâber en az üç asırlık bir tecrübe ve arayış devresinin mahsülü olarak teşekkül eden «aslî ve mevzûn» hat, yine Bağdad'da, yukarda adı geçen *İbn Mukle* ile, daha doğrusu *İbn Mukle* kardeşlerle, hicrî IV. asrın başlarında kanun ve kaideleri belirli bir san'at hüviyeti kazandı.

e l-H a t t u 'l-m e n s û b d e v r i

İbn Mukle kardeşler, yâni *Ebû 'Alî Muhammed b. 'Alî* (v. 328/940)⁸⁹ ve kardeşi *Ebû 'Abdullâh el-Ḥasen* (v. 338/949)⁹⁰, hat tari-

86 *İshâk*'in babası *İbrâhîm b. 'Abdullâh el-Aḥvel el-Berberî*, kardeşi *Ebû'l-Ḥasen* (*İbnü's-Şâiğ*, s. 55'de geçen; '*Alî b. İbrâhîm* bu zat olmalıdır), oğlu *Ebû'l-Kâsım İsmâ'îl*, torunu *Ebû Muhammed el-kâsım*, *İshâk*'in diğer oğlu *Ebû'l-'Abbâs 'Abdullâh* da hattat (*Muḥarrir*) idiler, bunlar için bk. *İbnü'n-Nedîm*, s. 9; *Ebû Hayyân et-Tevhîdî*, *R. fî 'lmî'l-kitâbe*, s. 29, 30; *İrşâdü'l-erib*, VI, 59-61.

87 *İrşâdü'l-erib*, VI, 61; Krş. *Keşfü'z-zunûn*, I, 376 (müellif adı: *Ebû'l-Ḥuseyn İshâk b. İbrâhîm es-Sa'dî?*).

88 *Şubḥü'l-a'sâ*, III, 17.

89 *İbn Mukle* (*Ebû 'Alî*) için bk. *İbnü'n-Nedîm*, s. 9; *Ebû Hayyân et-Tevhîdî*, *mâk. eser.* s. 30, 33, 36-37); *İrşâdü'l-erib*, IX, 33-34 (kardeşi *Ebû 'Abdullâh*'ın hâlercümesi içinde. Her ne kadar s. 29, str. 13 ve VI, 61, str. 1-2'de müellif, *Ebû 'Alî İbn Mukle*'nin hâlercümesini mahallinde verdiği söylerse de eserin mevcut şeklinde bu kısım yoktur); *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 113-17; *Hindüşâh b. Sencer*, *Tecâribü's-selef*, s. 208-211; *Ḥasen Kâzî Ṭabâtabâ'î*, *Ta'likât-u ḥavâşî ber Tecâ-*

hinde, haklı larak yeni bir devrenin başlangıcı sayılmışlardır. Her ne kadar «*İbn Mukle*» denildiği zaman *Ebū 'Alī* akla gelirse de, kardeşi *Ebū 'Abdullāh* da aynı seviyede bir san'atkârdı. Yakūt el-Hamavî, bu müstesnâ san'atkârın çalışma tarzını tasvîr eden eski bi rivâyeti nakleder⁹¹. Vezirin hizmetinde bulunanlardan birinin anlattıklarına dayanan bu tasvîr, onun hem san'atkâr mizâcını hem uzun ve yorucu çalışmalarını aksettirmesi bakımından mühimdir. İbn Mukle'lerin bu husustaki hizmetleri umûmiyetle bir bir arada mütâlea edilmiş ve anılan merhaleyi vezir *Ebū 'Alī İbn Mukle*'nin ağır basan şahsiyeti temsil etmiştir. *Ebū Ali İbn Mukle* üç asırlık arayış ve tecrübelerle elde edilen şekillerin nizam ve âhenliğini kaidelerle izâha kavuşturan bir usûl ortaya koydu. Bu sâye-de *Mevzûn* hattın, san'atkârların zevk ve sezîşleriyle yakalamaya çalıştıkları nisbetleri, muayyen esaslara bağlanarak bu san'atın belli ölçülere göre izâhı, değerlendirilmesi ve öğretilmesi mümkün oldu. Böylece *aşlî* ve *mevzûn* yazının yerini *el-hattü'l-mensûb* (yâni harflerin ayrı ve bitişik hallerdeki şekilleri, belli hendesi esaslara ve ölçülere dayalı nisbetlere bağlanan yazı) aldı⁹². Hattın daha sonraki gelişmelerinin akışına yön veren ve arkasında yazdıklarından binlerce varak bıraktığı söylenen İbn Mukle, bu arada iki de mushaf istinsah etmişti. Bunlardan biri, bir zamanlar İşbîliye'de, diğeri Büveyhîlerden *Bahâ'üddeve* (emirliği (79-403)'nin Şîrâz'daki kütüphânesindeydi. 30 cüz hâlindeki bu mushafın zâyî olan bir cüz'ünü, İbn Mukle mektebinin ikinci merhalesinin mümessili olan *İbnü'l-Bevvâb*, tefrik edilmeyecek bir benzerlikle tamamlamıştı⁹³. Kardeşi *Ebū 'Abdullāh*'ın daha ziyâde *nesihî*'ye, kendisinin ise *rikkâ ve tevki*'e ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır.

ribu's-selef, s. 191-94; *Şubhu'l-a'sâ*, III, 15, 18 ve müteaddit yerler; Müstakîmzâde, I, 428-30; M. Senglâh, *İmtihânu'l-fuzalâ*, s. 19-21; Behcet el-Eşerî, *Ta'likât*, s. 20, 47, 50 v. dd. : Nâfi' Tevfik el-'Abbûd, *el-Vezir Ebū 'Alī Muhammed b. 'Alī b. Mukle*, *el-Mevrid*, 1402/1982, I, 62-72; *İA*, V/II, 776-77 (K.V. Zettersteen); *El*, II, 910-11 (D. Sourdell) ve bu son eserlerde gösterilen yerler.

90 *Ebū 'Abdullāh el-Hasen* ve bu âileden gelen, çoğu «kâtib» olup İbn Mukle diye anılan diğer şahsiyetler için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 9; *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 117-18; *Yetimetü'd-debr*, III, 118-19, Müstakîmzâde, s. 159-60.

91 *İrşâdü'l-erîb*, IX, 32; İbnü's-Şâ'ig, s. 48.

92 *el-Hattü'l-mensûb*'un esaslarını tâyin eden şahsiyetin *Ebū 'Alī* değil de kardeşi *Ebū 'Abdullāh el-Hasen* olduğunu söyleyenler de vardır. Msl. bk. *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 342.

93 *Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 115; Behcet el-Eşerî, *Ta'likât*, s. 51.

Bugün İbn Muḳle yazısı olduğu ileri sürülen örnekler arasında mevsûk vesîkalar yoksa da onun tarzını temsil edenlerin bulunduğu kabûl edilebilir. Fakat IV./IX. asırdan intikal eden, bilhassa *müstedîr* karakterli hatlarla yazılmış mevcut ve olgun nü-mûnelerin İbn Muḳle mektebinin damgasını taşıdığı muhakkaktır. Hat san'atında Mısır'ın ötesinden başlayarak Mağrib'de ve İran'dan itibâren İslâm dünyasının şarkında *kûfîye* daha bağlı kalarak çeşitli tarzlar geliştirilirken Irak'ta yeni bir üslûp doğmuş bulunuyordu. *Mensûb* hat denilen bu yeni cereyanın husûsiyetle kitaplarda kullanılmaya müsâit boylarını müşâhedeye imkân veren nümûneler vardır.

Devlet teşkilâtında çok mühim yeri olan kâtipler sınıfına verilen kültürün kaçınılmaz disiplinlerinden biri hattı. Mîmârî eserlerde *celîl* hatlar, en belli başlı tezyîni unsur olarak yer alırken yüksek dereceli dîvanlarda çalışan kâtipler, husûsiyetle *celîl*, *tûmâr*, *riyâsî*, *sülüseyn* ve *tevkî'* gibi boylarda teşekkül eden hatları işlediler. Daha Emevîler devrinde başlayan tercüme ve te'lif hareketleri, bu hareketlerle bir arada büyüyen, zenginleşen kütüphanelerle bir nevi enstitü veya akademi mâhiyetindeki ilmî kuruluşlara müncer oldu ve nihâyet Hârûnu'r-Reşîd'in ve bilhassa el-Me'mûn'un zamanında bâzan *hizânatü'l-hikme* daha çok da *beytül hikme* adıyla anılan geniş bir teşkilâta kavuştu. Bunları, muhtelif kültür merkezlerinde kurulan *dârü'l-'ilm*'ler, hicrî IV. asrın sonlarında Mısır'da Fâtîmîler'in tesis ettiği *dârü'l hikme* gibi aynı veya benzeri adları taşıyan müesseseler tâkip etti. Tercüme, te'lif ve istinsah faâliyetleriyle zenginleştirilen büyük kütüphanelerle mücehhez bu müesseselerde ve sâir kütüphanelerde⁹⁴ hat san'atı, gelişmesini hızlandıran, değerlendiren çok müsâit bir iklim buldu. Bütün bu anılan müesseselerin yanında ilmî ve edebî hareketleri besleyen verrakların⁹⁵, hat san'atı tarihine en az kâtipler kadar hizmeti oldu. *Verrak*'lık ücretle kitap istinsahı şeklinde başlamıştı. Verraklar bu esas işleri yanında her türlü kırtasî malzeme ve

94 F. Krenkow, Heffening, *Kütüphâne (IA, VI, 1126-29)*; D. Sourdel, *Bayt al-hikma (EI², I, 1175)*, *Dâr al-hikma, dâr al-'ilm*, (EI², III, 130); Y. Eche, *Les Bibliothèques arabes*, 1-160.

95 Bu hususta bk. Habîb Zeyyâd, *el-Virâka, ve'l-verrakûn fi'l-İslâm*, *el-Maşriḳ* sene 41, s. 302-350; 'Abdüsselâm Hârûn, *Tahkîku'n-nuşûs*, s. 17-23.

kitap ticâreti de yapıyorlardı. Bugün tesbit edilebilen en eski verrak yukarda adı geçen *Mâlik b. Dînâr* (v. 131/748-49)'dır. Büyük müelliflerin ve kütüphânelerin verrakları vardı. Bu meslek umûmiyetle güzel, doğru ve okunaklı yazmayı, ilim sâhibi olmayı gerektiriyordu. Meselâ *İbnü'n-Nedîm* (385/995), *Ebû Hâyyân et-Tevhîdî* (400-1009-10)⁹⁶, *Yâkût el-Hamevî* (626/1229) gibi bir çok âlim, verrak idi. Hicrî III. ve IV. asırlarda bu kâtipler ve verraklar, *el-haţtu'l-verrakî*, *el-muhakkâk* veya *el-haţtu'l-irâkî*⁹⁷ denen ve kitap istinsahına mahsus bulunan yazı tarzını geliştirdiler. Kitapların, husûsiyetle dil ve edebiyata dâir eserlerin istinsâhında, müstensihin, bir taraftan yazısının güzel olması, diğer taraftan yukarda kısaca işâret edilen imlâ kaidelerine titizlikle riâyet etmesi, yine hicrî II. ve III. asırda artık kaideleri teşekkül etmiş bulunan tedvîn, te'lif, rivâyet ve muhtelif safhalarıyla tedris usûllerinin kitaba akseden husûsiyetleri ile ilgili hususları iyi bilmesi gerekiyordu.

Bu vasıfları taşıyan meşhur şahsiyetleri, hâl tercümesine dâir kaynaklardan tesbit etmek mümkündür. Âlim müstensihler diyebileceğimiz ve çoğu dil ve edebiyat âlimi, bâzıları aynı zamanda verrak olan bu şahsiyetler arasında meselâ *III-IV. (IX-X.)* asırlarda, *İbnü'l-Veddâ'* 'Abdullâh b. Muhammed el-Ezdî el-Verrâk (v. 230 ?)⁹⁸, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. el-Hasen el-Ahvel el-Verrâk (h. III. asır)⁹⁹, Ebû Mûsâ Süleyman *el-Hâmiş* (v. zilhicce 305/918)¹⁰⁰, *İbnü'l-Kufî* diye tanınan 'Alî b. Muhammed el-Esedî (v. 348/960)¹⁰¹, Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Abdül'azîz *el-Cürcânî* (v. 393/1002)¹⁰² gibi şahsiyetler vardır. Bu «âlim müstensih» tipi daha sonraları da meselâ es-Sîrafî'nin talebelerinden Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed *el-Erzenî* (v. 415/1024)¹⁰³, meşhûr *İbn Reşîk* (v. 456/1064)¹⁰⁴, Ebû

96 Habîb Zeyyâd, s. 324; 'Abdüssettâr el-Halvacî, *el-Mahmûû'l-'arabî*, s. 41-125.

97 *Ayn eser*, s. 319.

98 İbnü'n-Nedîm s. 80; *İnbâbu'r-ruvât*, II, 134.

99 İbnü'n-Nedîm s. 79; *İnbâbu'r-ruvât*, III, 91.

100 İbnü'n-Nedîm s. 79; *İnbâbu'r-ruvât*, II, 22; Habîb Zeyyâd, s. 318.

101 İbnü'n-Nedîm, s. 79; *İrşâdü'l-erîb*, XIV, 153-54.

102 *Yetimetü'l-debr*, IV, 3; *İrşâdü'l-erîb*, XIV, 16, 22; *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 279.

103 *Tetimetü'l-Yetîme*, II, 102; *İrşâdü'l-erîb*, XX, 33-35; *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Wüstenfeld), I, 206; *İnbâbu'r-ruvât*, IV, 34-35.

104 *İrşâdü'l-erîb*, XVIII, 20-21; *İnbâhu'r-ruvât*, III, 67.

Ca'fer el-Kâzî *ez-Zevzenî* (v. 463/1071)¹⁰⁵, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed *el-Cevâlîkî* (v. 539/1144)'nin talebelerinden Ebu'l-Hasen *Hibetullâh* b. el-Hasen el-Kâtib¹⁰⁶ ve el-'Attâbî (v. 556/1161)¹⁰⁷, eserlerinde hattatlara husûsiyetle yer veren *Yâkût el-Hamevî* (v. 626/1229), *en-Nüveyrî* (v. 733/1333)¹⁰⁸ gibi şahsiyetlerle devâm etmiştir. Bir kısmı IV. (X.) asırda büyük dil âlimi *Ebû Sa'îd es-Sirâfî* (v. 368/970)'nin etrâfında gruplaşan bu âlimlerin an'anesini VI. asırda Ebû Mansûr el-Cevâlîkî aynen ihyâ etmiştir.

İbn Mukle'yi İbn ü'l-Bevvâb'a bağlayan sîmalar arasında bâzılarının san'atkâr hüviyetleri ilmî şahsiyetleri derecesine ulaşan, hattâ bâzılarında ağır bile basan âlim-müsten-sihler vardır. eş-Se'âlibî, bunlardan meşhûr dil âlimi İsmâ'îl b. Hammâd *el-Cevherî* (v. 400?/1010?)'den bahsederken¹⁰⁹ yazısının güzellikte darb-ı mesel hâlinde ve İbn Mukle'nin, Mühelhil'in ve el-Yezidî'nin yazıları gibi *el-huţûtu'l-mensûbe* arasında anıldığını kaydeder. Lisânî çalışmaları sırasında Irak'ta hat tahsil ettikten sonra Nişâbûr'da hat dersleri veren el-Cevherî'nin, İbn Mukle tarzını Şark'a ilk götüren ve yayanlardan olduğu anlaşılmaktadır.

Yine el-Cevherî gibi, es-Sirâfî'nin muhitine mensup olduğu anlaşılan *Mühelhil b. Ahmed*'in 347 (958)'de istinsah ettiği bir eser¹¹⁰,

106 Bk. Not 64, f.

107 *İnbâhu'r-ruvât*, III, 188. Lâleli Kütüphanesi, nr. 1665'te hicri 548'de istinsâh ettiği bir *Edebü'l-kâtib* nüshası vardır.

108 İbn Tağrîbirdî, *en-Nücumü'z-âhire*, Kahire, 1358, IX, 299 (yıl 733).

109 *Yetimetü'd-dehr*, IV, 406-7 ve buradan naklen; *İrşâdü'l-erib*, IV, 152, 53; *İnbâhu'r-ruvât*, I, 194-95.

110 Bu nüsha hakkında bk. not (64 b). eş-Se'âlibî, el-Cevherî'den bahsederken «hattı, İbn Mukle, Mühelhil ve el-Yezidî'nin hattı gibi *el-huţûtu'l-mensûbe* arasında anılır» demektir (bk. not 109'da gösterilen yerler). Adı İbn Mukle ile berâber anılan bu âlim hattâtın istinsah ettiği eserlere çok değer verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 'Abdülkâdir el-Bagdâdî, *Divânü Züheyr'in*, kendi kütüphanesinde bulunan iki şerhinden birinin «*Mühelhil eş-şehîr, el-hattâ, şâhibü'l-hattî'l-mensûb*» diye andığı bu zat tarafından istinsah edilmiş olduğunu husûsiyetle belirtir. (Hizânetü'l-edeb, Bulak, 1299, I, 376 Kahire, 1347, II, 291). Mühelhil'in hattı ile intikal eden *el-Muktezâb* nüshasının taşıdığı diğer mühim bir kayda da burada işaret edilmelidir: Ebû Sa'îd es-Sirâfî'nin mütâlea ve tashih kaydını taşıyan eserler çok rağbet görürdü (*İrşâdü'l-erib*, VIII, 190; Habîb Zeyyâd, s. 316-17). Bahsedilen nüshanın her cildinin ilk sahivesinde es-Sirâfî'nin böyle bir kaydını vardır.

bu devrenin herhalde en güzel ve en karakteristik örneklerinden biridir [8]. Aynı tarzın önde gelen üstâdlarından olan *Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Esed el-Kâtib el-Bezzâz el-Bağdâdî* (v. 410/1019)¹¹¹'nin istinsahını 370 (980) yılında bitirdiği bir eser¹¹², hat tarihi bakımından daha ehemmiyetli bir vesikadır [12]. Zira, hicrî V. asır başlarından itibaren üç asır san'atkârlarca rakipsiz üstad kabûl edilen İbnü'l-Bevvâb'ın hocası olan İbn Esed, yukarıda işâret edildiği gibi, daha ziyâde kitap istinsahına mahsus yazıyı geliştiren Ebû 'Abdullâh İbn Mukle'nin yolunu benimsemişti. Adı geçen eseri de onun hattıyla yazılmış bir nüshadan nakletmiştir. *El-Haṭṭu'l-mensûb*'a dâir müellifi meçhul eski bir risâlede¹¹³ belirtildiği gibi, İbn Esed, *muḥakkaḳaḳ*'a yakın bir *nesh* ile şiir mecmuaları, dîvanlar istinsah ederdi. Nitekim bu hüküm yalnız onun yazısının husûsiyetini değil, aynı zamanda bahsedilen devredeki hâkim üslûbu da tavsif etmektedir. Umûmiyetle *neshî* denilen ve aklâm-ı sitte arasında şekil ve kaideleri tâyin edilen *muḥakkaḳ*'ın birçok husûsiyetini taşıyan bu yazı, daha sonraları *reyhânî*'ye ve *nesh*'e inkılab deceptir.

İbn Mukle'yi İbnü'l-Bevvâb'a bağlayan hat tâlimi seçeresinde umûmiyetle İbn Esed'den başka *Muhammed İbnü's-Simsimânî* adlı bir san'atkâr da zikredilir¹¹⁴. Bu zâtın hüviyetine dâir bilgilerin çok eski bir tarihten itibaren karıştırıldığı anlaşılmaktadır¹¹⁵.

111 İbn Esed hk. bk. *Târîhu Bağdâd*, II, 83; *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 342-43; *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, 201, nr. 576; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 61.

112 Bk, not 64, c.

113 *Risâle fi'l-kitâbeti'l-mensûbe*, nşr. Halil Maḥmûd 'Asâkir, *mecelletü Me'-hadî'l-Maḥjûâtü'l-'Arabîye*, 1375/1955, I, 126, str. 10-11 ve buradan naklen Behcet el-Eşerî, *Ta'likât*, s. 48.

114 *Şubhu'l-a'sâ*, III, 17, İbnü's-Şâig, s. 50; *Tuhfe-i hattâtin*, s. 430, 331, str. 19.

115 Hâl tercümesi birbirine karışmış olan şahsiyetler şunlardır:

a. Muhammed İbnü's-Simsimânî. Behcet el-Eşerî'nin (*Ta'likât*, s. 19-20, 47) ihtiyat ifade eden tereddüdüne rağmen *Buḡyetü'l-vu'ât*'ta (s. 83) geçen Ebu'l-Huseyn Muhammed b. 'Alî es-Simsimânî bahsedilen şahsiyet olmalıdır. Vefât tarihi «5 Muharrem 415 Çarşamba» diye verilmektedir.

b. Bu zât ile Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Ubeydullâh b. Gaffâr es-Simsimânî'nin hâl tercümelerinde oldukça eski bir tarihten itibaren bazı unsurlar birbirine karışmıştır. Meselâ bu şahsiyetin de aynı yıl, ay ve günde vefât ettiği kaydedilmektedir. Bu tedâhülû aralarındaki ortak nisbeden başka sebepler de kolaylaştırmış-

el-Âsarî'nin «Muhammedeyn» diye İbn Esed ile birlikte andığı¹¹⁶ bu san'atkâr hakkındaki kısa ve çok karışık bilgilerden onun, İbn Mukle'ye doğrudan doğruya değil de dolayısıyla bağlı olduğunu, es-Sirâfî'nin etrâfında teşekkül eden ve mevzûmuz bakımından ehemmiyetine muhtelif vesilelerle işâret ettiğimiz bir muhîte mensup bulunduğunu, IV. (X.) asrın son yarısının¹¹⁷ sayılı san'atkârlarından biri sayıldığını istidlâl etmek mümkündür.

Kûfe'deki inkişâf devresinden sonra umûmiyetle *kûfî* diye anılan ve muhtelif üslûplarıyla bir müddet mesâhifte an'anevî mevkiini devâm ettiren tarz, yavaş yavaş başlık yazısı olarak kitaplarda, kitâbe yazısı olarak mîmârî eserlerde, hattâ çok çeşitli eşya üzerinde, zarîf ve işlenmiş bir tezyîn unsuru sıfatıyla dar bir sâhaya çekildi. Buna mukabil *müstedîr karakterli koldan iştikak eden ve hat san'atının aslî malzemesi hâline kavuşan mevzûn hatlar*, İbn Mukle'nin tesbit ettiği nisbetlere bağlı olarak, incelik-kalınlık, küçüklük-büyükük dışında, muayyen karakterler kazanmaya başladı. Bu gelişme bir istifâ ameliyesini de berâberinde getirdi. Muhtelif kullanma sâhalarına uygun çeşitli cesâmette yazılar için muayyen üslûplar belirdi. Bu istifâ safhasında tedâvûlden kalkan yazıların teşhîsi çok zordur. Bugün elimizde hangi üslûba delâlet ettiğini bilmediğimiz, fakat belirgin husûsiyetler taşıyan yazılar vardır. Meselâ 'Alî b. Şâzân er-Râzî'nin 376 (986)'da

tır. Çünkü bâzı âlimlerden her ikisi de ders almıştı. Hattâ Habîb Efendi'ye göre «hem-meşk» idiler (*Hat ve hattâtân*, s. 43). Mesgul oldukları ortak sâhalar bulunmakla berâber Muhammed İbnü's-Simsimânî'ninhattaki ustalığı, diğerinin ise dil ve edebiyat sâhasındaki ilmi ağır basıyordu. Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Ubeydullâh es-Simsimânî için bk. *Târîhu Bağdâd*, XII, 10; *Nûzhetü'l-elibâ'*, s. 230, 232; *İrşâdü'l-erîb*, XI, 58-61; *İnbâhu'r-ruvât*, II, 288, IV, 150-121; *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 312; *Buğyetü'l-vvât*, s. 341.

c. *İnbâhu'r-ruvât*'ta (II, 305) geçen ve yine 5 Muharrem 415 Çarşamba günü vefât ettiği zikredilen 'Alî b. Muhammed es-Simsimânî el-Bağdâdî'nin adının «Muhammed b. 'Alî»den bozulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca anılan tercüme-i hâl için nâşirin notta gösterdiği yerler bu zâta değil, 'Alî b. 'Ubeydullâh'a dâirdir.

116 *el-İnâyetü'r-rabbâniye*, vr. 71^b.

117 Habîb Efendi'nin işâret ettiği gibi (s. 45), Muhammed b. 'Alî ile 'Alî b. 'Ubeydullâh'ın aynı nesilden olduğu anlaşılmaktadır. es-Sirâfî (368/970) ve Ebu'l-Feth el-Merâğî (376/986) her ikisinin de hocaları arasında zikredilmektedir. Talebeleri olarak adı geçen simâlar ise V./XI. asrın ilk yarısında vefât eden şahsiyetlerdir.

istinsah ettiği¹¹⁸ bir eserin yazısı, İslâm dünyasının şarkında VI. (XII.) asrın sonlarına kadar rağbet gören bu üslûbun karakteristik örneğidir [10]. Diğer taraftan hangi tarza delâlet ettiği unutulmuş, hattâ tashîfe uğramış yazı adları veya yazıyla ilgili ıstılahlar vardır. Meselâ İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde İbn Kuteybe'nin eserlerinden bahsedilirken geçen *haşu berk*¹¹⁹ terkiibinde ikinci kelimenin *Berk* (برك) şekliyle şekliyle Yemen'de bir bölge adı olması ihtimâli üzerinde durulmuş, hattâ bunun *Türk* (ترك) kelimesi olabileceği düşünülmüştür¹²⁰. Eserin yazmalarında muhtelif ihtimâllere müsâit farklı ve mühmel şekillerde görülen bu kelimenin, Farsça asıllı olduğu ve «nâ'im» (:latif, nâzik) mânâsına geldiği belirtilerek كُ; şekli de tercih edilmiştir¹²¹. Halbuki kelimenin doğru şekli ل; (nezil) idi. Nitekim, eş-Şüli (v. 336/947) hat ve kitâbetten bahsederken -et-Tenühî'den naklen- yazısı sık ve çok olan kitaba «*nezilü'l-hatp*» denildiğini söyler. Kelimenin bu mânâsı büyük lügatlere de girmiştir¹²². İbnü'n-Nedîm'in saydığı mensûb hatların isimleri arasında da bugün okunuşunda ihtilâf bulunanların sayısı az değildir. Bunların hiç değilse bir kısmının

118 Şehit Ali Paşa Ktp., nr. 1842. Nüsha hakkında bk. not. (64, ç.) Hicri IV. asırla VI. asrın başları arasında istinsah edilmiş olan şu eserlerde de aynı hat üslûbunun husûsiyetleri görülür:

a. Kustâs b. Lukâ, *K. el-fark beyne'r-rûh ve'n-nefs*, Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed kısmı, nr. 3483, istinsah tarihi: 349 (960);

b. el-Birûnî, *Tahdîdü'n-nihâyâtü'l-emâkin*, Fatih Ktp., nr. 3386, istinsah tarihi: 416 (1025);

c. Ebû Manşûr Muvaffakuddîn 'Alî el-Herevî, *el-Ebniye 'an hakâ'iki'l-edviye*, istinsah tarihi: 447 (1055); bilinen en eski Farsça yazma olan bu nüsha hakkında msl. bk. Ahmed Ateş, *Tercümânü'l-belâga* neşrinde (İstanbul, 1949) birinci kısım, s. 65, İhsân Yâr-Şatır, *Kadîmterin nüshâ- şî-i fârisî, Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyat*, (Tahran, 1332, yıl V, sayı 4).

ç. er-Râdüyânî, *K. tercümânü'l-belâga*, istinsah tarihi: 507 (1114), nüsha hakkında bk. nşr. A. Ateş birinci kısım, s. 63-64. 'Alî b. Şâzân er-Râzî'nin hattıyla bir de mushaf-ı şerif vardır (bk. Örnek, 9).

119 *el-Fihrist*, s. 77, str. 25 ve buradan naklen İbn Kuteybe, *K. eş-şî'r ve's-şu'arâ*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir'in önsözü, s. 21, str. 9.

120 *el-Fihrist*, İng. trc., I, 171 ve not 5.

121 *el-Fihrist*, nşr. Rızâ Teceddüd İbn 'Alî el-Hâ'irî el-Mâzenderânî, s. 85, str. 19 ve not 7; Farsça trc., s. 131, str. 14.

122 *Edebü'l-küttâb*, s. 61; *Lisânü'l-'Arab*, md. n z l: «*haşun nazilun, ey müc-temî'*».

doğru tesbiti, zamanla ve çeşitli kaynakların ilmî neşirlerinin yapıp taranmasıyla mümkün olabilecektir.

İbn Mukle'nin yazıları bir asır müddetle ideal nümüne itti-haz edilmişti. Adları geçen iki üstâdı ile şeceresi *İbn Mukle*'ye kadar uzanan *İbnü'l-Bevvâb* (v. 413/1022)¹²³, hat san'atında onun ulaştığı noktaya yükselebilmek için yıllarca yazılarını inceledi ve taklîd etti¹²⁴, tarzını ve usûlünü geliştirdi; mensûb hattı daha ince hendesi nisbetlerle izâh eden bu san'atkâr, yukarda temâs edilen istifâ hâdisesi sırasında, benzerleri arasında ortak husûsiyetleri en bâriz şekilde taşıyan hat üslûplarını seçti ve çok muhtelif kollara ayrılmış bulunan hat san'atını bu seçtiği tarzların kanallarına yöneltti. Hat ve kalem hakkında bir kasidesi bulunan¹²⁵ İbnü'l-Bevvâb'ın 64 mushaf istinsah ettiği rivâyet edilir [13]. Mesâhif hâricinde de küçük hacimli risâleler, şiir mecmuaları v.s. istinsah etmiştir [14]. İbn Mukle'nin yazdıklarının yerini alan ve üç asır müddetle hat san'atında mükemmel örnekler olarak taklîd edilen bu eserlerden az sayıda da olsa günümüze kadar gelebilenler vardır¹²⁶ [50, 51]. İbnü'l-Bevvâb'ı tâkip edenler ona yaklaşılabildikleri nisbette büyük san'atkâr sayıldılar, onun üslûbunu işlediler, onun mektebini temsil ettiler. Bu san'atkârlardan *İbnü'l-Hâzin* künyesiyle anılan Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed ed-Dineverî (v. 518/1124)¹²⁷, daha çok *rikâ'*ı ve *tevkî'*i işle-

123 İbnü's-Setrî diye de anılan Ebu'l-Hasen 'Alî b. Hilâl el-Bevvâb hakkında bk. *İrşâdü'l-erib*, XV, 120-134; *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 342-44; V, 117; VI, 119; VII, 322; *Şubhu'l-a'sâ*, III, 17; İbn Haldûn, III, 958-60 (-trc. Pîrîzâde, II, 343; trc. S. Ateş, s. 976-77); İbnü's-Şâ'ig, s. 50-53; Kâdî Ahmed, *Gülzâr-ı hüner*, s. 56-57; Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattâtîn*, s. 331; Habîb Efendi, *Hat ve hattâtân*, s. 44; *İA*, V/II, 847 (Cl. Huart); *EI*² III, 536-37 (J. Sourdel); S. Ünver, *el-Hağâtü'l Bagdâdi 'Alî b. Hilâl*; Behcet el-Eşerî, *Tahkikât ve ta'likât* (bk. bibl).

124 *İrşâdü'l-erib*, XV, 122-123; Hindüşâh b. Sencer, *Tecaribü's-selef*, s. 208, str. 20-22. Ayrıca bk. not 93.

125 Bu kasidenin metni için msl. bk. İbn Haldûn ve Habîb Efendi, gösterilen yerler; son zamanlarda kasidenin metni ile birlikte İbnü'l-Vahîd (v. 711/1311)'in ve İbnü'l-Başîş (X./XV. asır)'ın gerhleri Hilâl Nâci tarafından neşredilmiştir : *Şerhü'l-manzûmetü'l-müstefâbe fî 'ilmü'l-kitâbe*, (*el-Mevrid*, XV/IV, 259-270)).

126 S. Ünver, *aynı eser*, s. 22-23; Behcet el-Eşerî, s. 85-89.

127 Hakkında bk. *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 149-51; VII, 310; Mirzâ Senglağ, *İm-tihânü'l-fuzalâ'*, s. 22.

miştir. Şühde lakabı ile tanınan, babasından ve Muhammed b. 'Abdülmelik'ten hat dersi almış olan muhaddise Zeyneb bint Ahmed b. Ebu'l-Ferec el-İberî el-Bağdâdî (v. 574/1178)¹²⁸, bu sâhada yetişmiş sayılı kadın san'atkârlardan biridir. el-Musta'sımî'den sonra Yâkût adlı hattatların¹²⁹ en mühimmi olup el-Melikî nisbesini Sultan Melikşâh'tan almış bulunan *Emînuddîn Yâkût el-Mavşûlî el-Melikî* (618/1221)¹³⁰ ve onun tilmîzi *Velîyüddîn b. Zengî el-'Acemî*¹³¹, mensûb hattı Mısır'a ve Anadolu'ya yayanların şecerelerinde adları geçen san'atkârlardır. Yine bu arada zikredilmesi gereken bir sîmâ halife el-Musta'sım'ın nedimlerinden olup bu halife tarafından yeni açılan bir kütüphanenin müdürlüğüne getirilmiş bulunan meşhur mûsîkî-şinâs Şafiyüddîn 'Abdulmü'min el-Urmevî (693/1294)'dir. Yâkût el-Musta'sımî, bu san'atkârdan hat dersi almıştır¹³².

Bütün bu gelişmelerin beş asırlık devresinin en mühim merkezi Bağdad'dır ve bu süzülme-seçilme safhasının en büyük san'atkârı da yine Bağdad'da yetişmiş bulunan *Ebu'l-Mecd Cemâled-dîn Yâkût b. 'Abdullâh el-Musta'sımî* (698/1298)'dir¹³³. Bu san'atkâr hat san'atı tarihinde, muhtelif yönlerden gelen nehirlerin, tekrar çeşitli kollara ayrılmak üzere birleştiği durulma noktasıdır. Yâkût hat şeceresinde, bâzen doğrudan doğruya Şühde bint el-İberî'ye bağlanırsa da¹³⁴, Şühde'ye yetişen Yâkût, yukarda adı geçen Eminüddîn el-Melikî'dir¹³⁵. Çünkü böyle bir silsilede el-Musta'sımî ile Şühde arasında başka halka veya halkaların bulunması gerekir. O, her hâlde Şafiyüddîn el-Urmevî'den ve başka hattatlardan

128 Hakkında bk. *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 477-78; *Şubhu'l-a'sâ*, III, 18; İbnü's-Şâ'ig, s. 53-54; Müstakimzâde, s. 227-28; Habîb Efendi, s. 48; Mehmed Zühni, *Meşâbirü'n-nisâ*, İstanbul, 1294, I, 343.

129 Yâkût b. 'Abdullâh adlı hattatlar ve bunlar hakkında bibliyografya için bk. *İA*, XIII, 356-357 (N. M. Çetin).

130 Hakkında bk. *İrşâdü'l-erib*, XIX, 312-13; *Vefeyâtü'l-a'yân*, VI, 119-22; Müstakimzâde, s. 576-77; *Hediyetü'l-'arîfin*, II, 513.

131 *Şubhu'l-a'sâ*, III, 14; Müstakimzâde, s. 573.

132 Müstakimzâde, s. 575; Habîb Efendi, s. 51.

133 Yâkûtü'l-Musta'sımî hakkında kısa bilgi ve bibliyografya için bk. *İA*, XIII, 352-57 (Nihad M. Çetin).

134 Msl. bk. el-Âşâ'irî, *el-İnâyetü'r-rabbâniye*, vr. 71b.

135 *Şubhu'l-a'sâ*, III, 18. Burada bir husûsa işaret etmek gerekecektir. *İA*, XIII, 354, 1. sütün, str. 23-31'deki ibâre yukardaki şekilde tashih edilmelidir.

ders almıştı. Fakat asıl yetişmesini İbn Mukle'nin ve bilhassa İbnü'l-Bevvâb'ın yazılarını uzun uzun incelemiş olmasına borçludur.

Kalem ağzının o zamana kadar mûtaad olan kesilme tarzını değiştirmesi, meylini artırması ve kalem ağzını biraz etli bırakması gibi tedbirler almasının; altı çeşit yazının hepsine te'sir ettiği muhakkaktır. Onun, İbn Mukle, İbnü'l-Bevvâb yoluyla gelen kaidelere bağlı kalmakla berâber, İbnü'l-Bevvâb'ın tarzına zarâfet kazandırdığı ve böylece husûsî bir üslûp getirdiği kabûl edilir. Ancak onun hizmeti, bilhassa *muhakkağ* ve *reyhânî*'nin mükemmelleştirilmesinde kendini göstermiştir. *Şülûs* ve *nesih* aynı merhaleyi idrâk edebilmek için Osmanlı mektebinin zuhûrunu bekleyecektir.

Yâkût'un yazıyla günümüze kalan eserlerin çoğu *Kur'ân-ı Kerîm*'dir [23, 25, 26], İstinsah ettiği tam mushafların, bir veya birkaç sûreyi ihtivâ eden en'amların çeşitli kütüphâneler ve müzelerdeki sayısı, «Yâkût'tan daha çok mushaf istinsah eden ikinci bir hattat olmadığı» husûsundaki yaygın kanâati kabûl ettirecek kadar yüksektir¹³⁶. *Kur'ân-ı Kerîm*'den sonra hat için tercih ettiği metinler küçük hadis mecmuaları; kısa küçük divânlar, şiir mecmuaları, manzum ve mensur sözlerden derlenmiş risâleler mâhiyetindeki kendi eserleri ve benzeri metinlerdir¹³⁷ [24, 27]. Bugün kütüphânelerde mevcut ve onun imzasını taşıyan eserlerin bir kısmı, bizzat kaleminden çıkmış değil, yazısından yapılmış taklîdî nakillerdir. Bunların tesbiti, uzun ve ciddî bir tetkik ile mümkün olabilecektir.

Öteden beri hat san'atında, daha ileri bir merhaleye sıçrayabilmek, yeni bir tarza ve şahsî bir üslûba geçebilmek için talebeler, «üstâdlarının yazılarının sûretini çıkarmak» diyebileceğimiz bir çalışma ile yıllarca süren bir taklid devresinde üstâdın üslûbunun inceliklerini öğrenir, hazmederlerdi. Böylece büyük kabiliyetler devrin üstâdının temsil ettiği merhale çizgisinde —bâzan hissedilmesi güç mesâfe farkları ile— toplanırlardı. Daha sağlığında onun çevresinde de böyle bir Yâkût mektebi doğmuştur. Bu

136 Msl. bk. *Topkapı Sarayı Arapça yazmalar*, I, 29-36, nr. 89-110, tarihleri 640 ile 696 arasında değişen 22 eser; Türk İslâm Eserleri Müzesi, nr. 28, 328, 505, 507, 525.

137 Bu eserlerin mâhiyeti ve bâzı nüshaları için bk. *İA*, XIII, 354-355.

bakımdan Yâkût ve Şeyh Hamdullah gibi şahsiyetler tek başlarına düşünülemezler. Yâkût'un san'atı, imzasıyla birlikte talebeleri ve hattâ onların talebeleri tarafından devâm ettirilmiştir. Abbâsîlerin sukutundan (656/1258) sonra da Bağdad'dan ayrılmayan Yâkût'un san'atının en verimli yılları ve bilhassa hocalığı bu ikinci devrededir. İslâm dünyasında gittikçe yayılan şöreti, etrâfında, muhtelif yerlerden gelen çok sayıda kabiliyeti toplamış bulunuyordu. Yanında, talebelerinden bir kısmının ayrı bir ehemmiyeti ve yeri vardı; hattâ bunlardan altısına onun yazılarından yaptıkları nakillere yine onun imzasını da atmaları müsâadesini vermişti¹³⁸. Nitekim Yâkût'un adını taşıyan yazıların bâzılarında hem kendisinin, hem de yazıyı takliden nakledenin ferâğ kaydı bulunmakla berâber, ikincisini taşımayanların sayısı az değildir. Hattâ bu yol doğrudan doğruya talebesi olmayanlar tarafından da devam ettirilmiş, bâzan taklîd edilen yazının tarihi, olduğu gibi nakledilmeyerek nakil sırasındaki tarih ile değiştirilmiştir. Bu bakımdan ferâğ kaydında onun adı bulunan her yazı, kendi kaleminden çıkmış değildir. Nitekim ölümünden sonraki tarihleri taşıyanlar da vardır.

Büyük şâgirdlerinden altısı, kendisi ile birlikte «Üstâdân-i seb'a» (yedi üstâd) diye anıldı. Onun mektebini muhtelif ülkelerde devam ettiren bu altı san'atkârı sayanların listelerinde, bâzi değişiklikler görülürse de, umûmiyetle şu simâlar yer alır : Ergün b. 'Abdullâh el-Kâmilî (v. 744/1343-4) [37], eş-Şeyh Ahmed b. es-Sühreverdî [28, 29, 30], Mubârekşâh es-Süyûfî, Mubârekşâh b. Kutb [31], 'Abdullâh b. Maḥmûd eş-Şayrafî [32], Naşrullâh eṭ-Ṭabîb. Altı talebesi arasında, bâzan Yûsuf b. Yaḥyâ el-Meşhedî (veya el-Horâsânî, el-Herevî, el-Küfî) ile es-Seyyid Ḥaydar Gunde-nuvîs de zikredilir¹³⁹.

Yâkût'un Veliyüddin el-'Acemî gibi kudretli muâsırları da İbnü'l-Bevvâb'ın tarzını işleyen san'atkârlardı. Fakat mensûb hat-tın inkişâfını ve intişârını sağlayan bütün yollara bu san'atkârın doğrudan doğruya veya talebeleri vasıtasıyla tesir ettiği muhakkaktır.

138 Kâdî Ahmed, *Gülzâr-ı hüner*, s. 60.

139 Anılan şahsiyetler hakkında bibliyografya ve yazılarından intikal eden nüshalar hk. bk. *İA*, XIII, 355-56.

Yâkû'ttan sonra, ilimlerin ve güzel san'atların hemen bütün şübeleriyle alâkası bulunan hat san'atı, VIII. XIV asır İslâm dünyasının her tarafında birbirleriyle yarışan muhtelif kültür merkezlerindeki san'at hareketlerinin en göze çarpan rekabet sâhası oldu. Bağdad, daha doğrusu Irak, artık bu tarihten itibaren hattın inkişâfına yön verici merkez olma vasfını kaybetti. Muhtelif hânedanların hâkim olduğu bölgelerde hat san'atının kavuştuğu seviye göz önüne alınınca İbn Haldûn'un, ilimlerin ve san'atların muhtelif şübelerinde olduğu gibi bu sâhada da i'tilâ ve inhitatın, ictimâî şartlara, siyâsî hâkimiyetin ve buna bağlı olarak refahın seviyesine tâbî olduğu husûsundaki görüşünü¹⁴⁰ hatırlamamak mümkün değildir. Yukarıda zikredildiği gibi Hicâz'da, Kûfe, Basra ve Dimâşk'ta, daha sonra Bağdad'da ilk merhalelerini idrâk ederek yayılan hat san'atı, İslâm dünyasının şark bölgelerinde Gazneliler, Büyük Selçuklular zamanında itina ile işlenmişti. VII., (XIII.) ve bilhassa VIII. (XIV.) asırda İlhanlılar'ın, Timurîler'in, Celâyirîlerin devirlerinden itibaren hat, hükümdârların, vezir ve emîrlerin muhîtinde son derecede itibâr ve teşvik gördü. Meselâ kendisi de büyük bir hattat olan, ilim ve san'at hâmisi vezir Bâysungur b. Şâhruh (v. 837/1433)¹⁴¹, bir san'at merkezi hüviyetindeki kütüphânesinde, 40 kadar hattat, nakkaş, müzehhib ve mücellid toplamış bulunuyordu. Meşhed'de Cevhersâd Hâtun Câmîi'nin onun imzasını taşıyan kitâbesi, Yâkût tarzındaki *celî sülûs*'ün IX. (XV.) asrın ilk yarısında ulaştığı seviyeyi temsil eden mükemmel bir vesikadır. Horasan'ın şâir hükümdârı Ebu'l-Gazî Mîrza Hüseyin b. Mansûr b. Baykara devrinde (873-911/1469-1506) Herât, bu şâir sultanın askerî ve siyâsî başarılarının lâyıkiyle görülmesine mânî olacak derecede parlak bir san'at ve edebiyat hayatına sahne olmuştur. Gereksultanın, gerekse ona en yakın devlet adamı büyük âlim ve şâir Emîr Ali Şîr Nevâî (v. 906/1501)'nin himâyesi ve ihtimâmı sâyesinde devrinin en hararetli ilim ve san'at merkezi olan Herât'ta, hattı, tezhibi, nakşî, cildi ve muhtevasıyla «kitap» mümtaz bir inkişâf devresi yaşadı¹⁴².

140 *el-Mukaddime*, III, 949.

141 Bâysungur hk. bk. *İA*, II, 428-430 (Zeki Velidi Togan).

142 İbn Baykara ve Ali Şîr Nevâî ile çevrelerindeki ilim ve san'at hareketleri hk. bk. Zeki Velidi Togan, *Ali Şîr*, *İA*, I, 349-57; aynı müellif *Herat*, *İA*, V/I, 434-40; H. Beveridge, *Hüseyin Mîrzâ*, *İA*, V/I, 645-46.

İslâm hat san'atı Mısır'da daha Tulûnîler (254-292/868-905) zamanında ulaştığı yüksek seviyeyi, Fatımîler (358-567/910-1171), Eyyûbîler (569-650/1174-1252) ve bilhassa Memlûklular (648-932/1220-1217) zamanında da korudu. Bilindiği gibi, bütün bu devrelerden intikal eden müteaddit vesikalar, bu arada mîmârî eserlerin taşıdığı kitâbeler ve mushaflar vardır. Tarihî bilgilerin ve mevcut eserlerin tedkîki Kahire'nin hat san'atında, VIII. (XIV.) asra kadar hemen Bağdad'dan sonra ikinci mühim merkez olduğunu gösyermektedir. İbnü'l-Bevvâb tarzının Bağdad mektebine muvâzî olarak işlendiği bu muhît, daha sonra Yâkût'un vardığı neticeleri de benimseyerek VIII. (XIV.) asırdan Osmanlı mekteplerinin zuhuruna kadar eski hat an'anesini diğer san'at merkezlerine nazaran daha büyük bir sadâkatle devam ettirmiştir [50, 51]. Memlûkluların hâkimiyetine rastlayan bu devreden günümüze pek çok eser intikal ettiği gibi, hat san'atının nazariyâtına dâir eserler, hattın tâlim tarzı ile ilgili müşâhedeler de mevcuttur. Nitekim IX. (XV.) asrın ilk yıllarında vefât eden büyük âlim İbn Haldûn, Mısır'da hattın bir san'at olarak ulaştığı yüksek seviyeyi sebepleriyle izâh ederken tâlim tarzı hakkında da bilgi vermektedir¹⁴³. Bâzılarının sandığı gibi¹⁴⁴ İbn Haldûn'un üzerinde durduğu mes'ele alelâde yazı tedrisâtı değil, hat san'atının tedris ve tâlim tarzıdır. Endelüs'te ve Mağrib'de hat derslerinde talebeye yazılı bir ibâre verilir, talebe bu ibâreyi defalarca meşk ederek üstâdına gösterir, üstâdı da yazıyı tedkîk ve tashih ederdi. Elindeki nümûneye göre talebe başarılı bir netice alıncaya kadar bu muamele tekrarlanırdı. Halbuki Mısır'da hat derslerine tek tek harflerin şekilleriyle ve bunların resmedilmesine mahsus kaidelerin öğretilmesiyle başlanırdı. Burada hat tâlim eden husûsî muallimler vardı. Bugün elimizde İbn Haldûn'un anlattığı bu hat tâliminin esaslarını açıkça görmemize imkân verecek iki mükemmel eser vardır; Zeynüddîn Şa'bân b. Muḥammed el-Āşārî'nin 800 (1398)'de telif ettiği *el-İnâ-yatu'r-rabbâniye fî tariḳati's-şa'bâniye*'si¹⁴⁵ ile el-Ḳalkaşendî (v. 821/

143 *el-Muḳaddime*, III, 949-50 (= trc. Pirizâde, II, 377); trc. S. Ateş, II, 968-69).

144 'Abdulvâhid el-Vâfi, *el-Muḳaddime*, neşrinde gösterilen yerde not 1275 ve buradan naklen trc. S. Ateş tercümesinde not 7.

145 Eserin bu mukaddimede istifâde edilen sağlam bir nüshası ile baskısı hk. bk. bibl.

1418)'nin meşhur eseri *Şubhu'l-a'sâ*'da hatta ayırdığı mufassal bölüm¹⁴⁶.

Hicâz, Irak, Suriye ve Mısır'dan uzak bölgelerde, muhtelif tesirlerle farklı üslûplar gelişti. Bunların en karakteristik olanı *Mağrib hattı*dır. *Elifbânın* dizisi, bâzı harflerin noktaları ve şekilleri gibi hususlarda, hattâ yukarda işâret edildiği vechile bâzı hareketlerde Arap yazısının ilk fetih yıllarının, dolayısıyla ilk intikal günlerinin hâtırasını taşıyan, bunlardan bir kısmını son zamanlara kadar muhafâza eden Mağrib hattı şimâlî, merkezî ve garbî Afrikaya, Endelüs'e yayıldı. Bu üslûp önce, hicrî 50 (670 m.) yılında kurulan ve çok geçmeden bir ilim, fikir ve san'at merkezi haline gelen ve Ağlebî'ler zamanında (184-296/800-909) en parlak devrini yaşayan Kayrevan'da teşekkül etmiş görünmekte ve B. Moritz'in haklı olarak tahmin ettiği gibi¹⁴⁷ şark yazısının tabîi bir tekâmülünün neticesi olmayıp bir âlimin mesâhife mahsus *kûfî*'yi esas almak sûretiyle icad ettiği bir tarz intibâmı vermektedir. İlk geliştiği muhite nisbetle *Kayrevan hattı* [16] diye anılan bu tarzdan başka tâlî üslûplar inkişâf etti.

Mehdiye, Endelüs veya Kurtuba yazıları bunların başında yer alır. *Endelüs hattı* Muvahhiddîn hâkimiyetinin (524-668/1130-1269) sonlarına kadar bütün şimâlî Afrika'da Kayrevan ve Mehdiye yazılarının yerini aldı. Daha sonra Fas ve VII./XIV. asırdan itibaren de Sûdan yazısı doğdu. Bugün Afrikada Tunus, Cezayir, Fas ve Sûdan yazıları olmak üzere farklı üslûplar mevcuttur.

IX. (XV.) asrın ikinci yarısına tekaddüm eden devrede hat, birkaç asır müddetle, biri divanların an'aneye bağlı kalmaya çalışan muhafazakâr muhitinde devâm eden, diğeri yukarda bahsedilen ıstifâ hareketinin tabîi tekâmülü ile açılan ve gittikçe aydınlık kazanan bir istikamette olmak üzere iki yolda gelişmişti. İslâm hat san'atı, nihâyet onu en yüksek seviyesine kavuşturan Osmanlı mektebinin ilk temsilcilerinin kaleminde seçilme-durulma safhasının son merhalesini yaşamış ve 9 asırlık gelişmesinin neticelerine göre yeniden nizâma kavuşmuştur. Bu devreden itibaren hat san'atında gelişmiş, terkedilmiş, değişikliğe uğramış bir takım an'aneler, öl-

146 *Şubhu'l-a'sâ*, III, 1-143.

147 *İA*, I, 508b.

çüler, ıstılâhlar vardır. Bu itibârla İslâm hat san'atının bu altın devrine geçmeden önce ona zemin hazırlayan gelişmelerin hiç değilse birkaçına kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

Osmanlı mektebine tekaddüm eden safhada zamanla yerini bir başka kelimeye terkeden ıstılâhlardan biri *muḥarrir*'dir. Yukarıda arz edildiği gibi, II. (VIII.) asırdan itibaren büyük hat san'at-kârlarına bu sıfat lâkab olarak verilmekte, san'atkârane yazı yazmaya da *taḥrir* denilmekte idi¹⁴⁸. Muhtemelen VI. (XII.) asırdan itibaren *muḥarrir* ıstılâhının yerini *ḥattât* aldı¹⁴⁹.

Eski an'aneye en çok sâdik kalan muhîtin Mısır'da yaşadığına yukarıda işâret edilmişti. Hattın bu muhîtteki vaziyetini tafsilâtiyle tanıtan el-Ḳalkaşendî, eserlerinde -bilhassa hat nevilerinde birinci kaynak olarak el-Âsârî'den faydalanmakla berâber- verdiği açıklamalarda *divânü'l-inşâda* muhâfaza edilen an'aneye bağlı kalmıştır. Ḳalem ıstılâhı, onun eserinde bâzan yazı cesâmetini (misâhat 'arzi'l-ḳalem = kalem ağzının eni), bâzan, yazı nev' ve üslûbunu (kendi ıstılâhı ile: *tarîka*) ifâde eder. Bu sebeple *Şubḥu'l-a'sâ*'da geçen muhtelif cesâmette yazılara mahsus kalemler ile yazı çeşitlerini bir birine karıştırmamak gerekir. Müellif, zamanında *divânü'l-inşâda* kullanılan kalemleri tanıtırken şu altı kaleme ayrı ayrı fasıllar tahsis etmiştir: *ḳ. eṭ-ṭümâru'l-kâmil*, *ḳ. muḥtaşaru't-ṭümâr*, *ḳ. es-sülûs* (*es-sülûsü's-şakîl ve es-sülûsü'l-hafif* aynı fasıllar-

148 bk. not 71.

149 İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-katib*'inin Lâleli Kütüphânesi'nde (nr. 1165) bulunan bir nüshasındaki bir mukabele kaydında 'İzzü'ddin b. Naşr *el-Ḥattât* adlı bir âlimin adı geçer. Aynı kayıttan öğrenildiğine göre bu âlimi mezkûr eseri Ebû Mañşûr el-Cevâlikî (539/1144)'den okumuştur. Yine VI. (XII.) asırda İbnü'l-Bevvâb tarzındaki yazısı ile meşhûr bir san'atkâr olan 'Ömer b. el-Huseyn (552/1157)'de el-Ḥattât lakabı ile anılıyordu (hk. bk. *İrşâdü'l-erîb*, XVI, 60-90). Oldukça eski bir rivâyetten, önceleri, «hattât»ın mutlaka san'atkâr mânâsına gelmediği, «okuma-yazma öğretene» demek olduğu neticesini çıkarmak mümkündür. Nitekim Emeviler devri şâirlerinden Zu'r-Rumme (v. 117/735), bâdiyeye geleerek kabîlesinin çocuklarına okuma-yazma öğretene bir muallimden yazı öğrenmişti (el-Merzubânî, *el-Muvaşşah*, s. 280). Şâir, bu zâtın, mehtabı gecelerde kumlar üzerine çizerek (*taḥḫûtan fî'r-remîlî fî'l-leyâlî'l-kumr*) gösterdiği harfleri zihnine iyice nakşetmişti. Yazı yazmıyor, fakat okuyordu. Bu husus için farklı yollardan intikal eden üç rivâyetin ikisinde, şâir, bu zâtı «Hireli bir kişi» (str. 8) ve «bir şehirlî» (*ḥazâri*, str. 19), rivâyetlerden birinde ise *ḥattât* (str. 14) diye anmaktadır.

da ele alınmaktadır.), *k. et-tevkî'* (*tevkî'ât*), *k. er-rıķā'* ve *k. el-ġubār*¹⁵⁰. Bu ıstılâhlarla, müellif, bir taraftan ağız enleri muhtelif kalemler, diğ̄er taraftan bu kalemlere bağlı olarak teŖekkül eden yazı üslûplarını ifâde etmekle berâber, husûsiyetle üslûp ve nevîleri kasdettiği zaman *ıarıķatü't-tümâr*, *ıarıķatü's-sülûs*, *ıarıķatü'l-muħakķak* ıstılâhlarını kullanır¹⁵¹. Kısaca «kalem» yazı nevîleri mânâsını kazanmış olmakla berâber ilk mânâsını da muħâfaza etmektedir.

Mevzûu bu kısa hulâsanın hududundan taŖırmamak için, yine yalnız iki esere (yâni *Ŗubhu'l-a'sâ'ya* ve *el-İnâyetü'r-rabbâniye'ye*) bağlı kalarak bu devir ve muhîtteki belli baŖlı kalemler ve hatları Ŗöyle sayabiliriz: *et-tümâr* ve *muħtaŖaru't-tümâr*, *es-sülûs* ve *hafifu's-sülûs*, *et-tevkî'*, *er-rıķā'*, *el-muħakķak* ve *er-reyhân*, *el-ġubâr*, *el-mensûr* ve *el-ħavâŖi*. Bunlardan bir kısmı aynı üslûbun farklı boyları, bâzıları ise üslûpça birbirine yakın Ŗekillerdi. Meselâ *el-ġubâr*, *et-tevkî'*'in vazzâh'ı olan *en-nesh'*in çok küçüğü, *el-ħavâŖi* yine *en-nesh'*in mâil satırlar hâlinde yazılan küçüğü idi. *El-mensûr*, *er-rıķā'*ın veya *en-nesh'*in küçük ve seyrek yazılanı, *er-reyhân* ise *el-muħakķak*'tan müŖtak ve onun nısfı cesâmetinde bir yazı kabûl ediliyordu. Yine bunlar gibi müstakil üslûplardan olmayan bir yazı da *müsel'sel'*dir. Bu tarz *tevkî'*in kollarından biri olarak doğmuŖtu.

Bütün bu yazı nevîleri içerisinde teŖekkülü en eski olduğu anlaŖılan *tevkî'* ile *rıķā'*'dır ve bu yazı üslûplarının ilk Ŗekli hakkında fikir verebilecek nümüneler vardır. Öteden beri resmî vesîkaların, kitap ve risâle Ŗeklindeki metinlerin sonuna ilâve edilen mülâhazaların, metnin kimin tarafından ve ne zaman yazıldığını açıķlayan satırların, mütâlea, mukâbele, semâ', istinsâh v.s. kayıtlarının asıl metne karıŖmaması için farklı ve umûmiyetle daha iŖlek bir hatla yazılmasına dikkat edilmekte idi. *Tevkî'* ve *rıķā'* (daha sonraki adıyla *el-icâze*) bu kayıtlarda görülen yazıdan geliŖmiştir.

Kitap yazısı olarak husûsiyetle verraklar ve âlim müstensihler tarafından geliŖtirilen, umûmiyetle baŖlangıçta *neshî* denen, zamanla bâzı devirlerde ve muhîtlerde *ırâķi*, *verrâķi*, *muħakķak* gibi isimlerle anılan yazıdan doğarak ilk defa karakteristik vasıflarını kazanan yazı nevîleri *muħakķak* ile *reyhân* (*reyhânî*) olmuŖtu. V.

150 *Ŗubhu'l-a'sâ*, III, 53-133.

151 *Ŗubhu'l-a'sâ*, III, 54, 135-138.

(XI.) asırdan itibâren mesâhif istinsahında *kûfiye* tercih edilen bu yazılar Yâkût el-Musta'sımî ve muâsırları tarafından husûsiyetle işlenmişti. Buna mukâbil *sülüüs* ve *nesih* aynı mükemmeliyete ancak Osmanlı mektebleriyle kavuşmuş ve zamanla *sülüüs* ve onu tâkiben de *nesih*, hemen hemen kullanıldıkları her yerde *muhakkak* ve *reyhânînin* yerini almış, altı ana yazı içerisinde *nesih*, klâsik karakterini en sonra kazanmış, fakat kitap yazısı olarak en çok tutunan ve yayılan nevi olmuştur. *Sülüüs*, İslâm yazısında hat nevelerinin esâsı, ana şekli kabûl edilmiştir.

Önceden mevcut olup Osmanlı mektebinin zuhurundan sonra terkedilen ıstılâhlardan biri de *celil*'dir. İlk bakışta bu kelimenin yerini *celi* ıstılâhı almış gibi görülürse de, her ikisi de büyük boy yazılar için kullanılan bu ıstılâhların delâlet ettikleri büyük yazı mefhûmu farklı mâhiyettedir. Çünkü başlangıçta *celil*, esâsen neveleri teşekkül etmemiş biri müstedir, diğeri düz hatlı ve sert köşeli iki tip yazının büyük cesâmette yazılanlarına veya büyük şekillerinin başladığı *tümâr*, *muhtaşaru't-tümâr* gibi standart boylarına mahsus kalemlerin sıfatı idi. Muhtelif yazı tarz ve üslûpları doğmağa başladıktan sonra da kelime bu mânâsını muhâfaza etti. Halbuki sonradan büyük yazılar için kullanılan *celi* sıfatı, *dîvânî* hâriğ, bütün yazı nevelerinin mûtâddan büyükleri için kullanılmıştır. Dolayısıyla *celi* yazılarda asgarî kalem ağız eni, her yazı nevi için değişmiştir.

IX. (XV.) asra kadar teşekkül etmiş ve bir kısmı daha sonraları büyük bir rağbet görerek işlenmiş yazı nevelerinin belli başlıları *ta'lik* ve *nesta'lik* (*nesh-ta'lik*), *siyâkat* ve *dîvânî*'dir. Sonraları Osmanlı muhîtinde aynı isimle anılan yazı nevi'nden ayırmak için *kadîm tâ'lik* diye anacağımız yazı üslûbu, tahminen VI. (XII.) asırda İran'da doğmuş, müteâkip asırda husûsiyetini kazanmıştır. Her ne kadar *kadîm tâ'lik*'in doğuşunda Pehlevî yazısının tesirini görmek isteyenler varsa da, en ziyâde resmî mükâtebâtta kullanılan bu tarzın, *tevki'-rıkâ'* üslûbundan gelişmiş olması daha akla yakındır. İslâm yazısının bu nevi Osmanlı muhîtinde rağbet görmedi. Çünkü bu muhitte, resmî mükâtebât için, *kadîm tâ'lik*ten bâzi husûsiyetler almakla berâber, esas itibâriyle *tevki'-rıkâ'* tarzından inkişâf etmiş, son derece de san'atkârâne bir yazı olan *dîvânî* doğdu ve kullanıldığı yerlere göre iki şekli geliştirildi.

Husûsî hâller bir yana, bu yazılar kitap istinsâhında kullanılmadı. Bu maksat için daha müsâit bulunan ve ilerde *nesih*ten sonra ikinci derecede tutunarak yayılacak olan diğer bir yazı nev'i, *nesh-talîk* adıyla, yine İran sâhasında gelişti. Osmanlı muhîtinde sâdece *ta'lik* diye adlandırılan bu yazı da uzun bir safhada tabîî bir tekâmül neticesinde doğmuştur. Zirâ *tevķî-rıķā'* üslûbundan hareket eden, sür'ate müsâit, işlek bir tarz, hadîs rivâyeti meclislerinde, müellif müsveddelerinde v.s.'de zamanla bâzı husûsiyetler kazanarak gelişmekte idi. Hattâ bu tarz yazılara Ebu'l-Ferec el-İşfehânî (356/967)'nin, meşhur eseri *K. el-eġānî* müsveddelerini tasvir eden eski bir kayıdda görüldüğü gibi¹⁵² *hattu't-talîk* deniyordu. Ancak bunun klâsik şeklinin birçok husûsiyetlerini bâriz olarak taşıyan örnekleri VII. (XIII.) asırdan itibâren görülür ve IX. (XV.) asır başlarında üslûp husûsiyetleri bakımından tekâmülünü tamamı. Bâzı hat neveleri hakkında olduğı¹⁵³ gibi, *nesh-talîk*'i de «icâd» ve «ihtirâ» eden bir san'atkârdan bahsedilir. Bu san'atkâr Mîr 'Alî-i Tebrîzî'dir¹⁵⁴. Hattâ bu «icâd»ın 823 (1420) yılında cereyan ettiğı de söylenir. Aslında bu rivâyet, bahis mevzûu hattın bu san'atkâr tarafından bir san'at yazısı olarak işlenmiş ve muayyen kanun ve kaidelere bağlanmış olduğunu ifâde etmektedir.

Siyâkat'e gelince, san'at yazısı olmaktan ziyâde, devlet dâirelerinde bâzı idârî mülâhazalarla doğmuş bir nevî olan bu yazı, çok eski bir tarihi olmakla berâber, zamana ve muhite göre, şekilce ve mâhiyetçe deġişmiş olmalıdır. Hâlen bu isimle anılan hat nev'i Osmanlı devlet teşkilâtının hâtırasıdır.

Böylece İslâm medeniyetinin en orijinal ve en canlı san'at şûbelerinden biri olan hat san'atı, Bağdad bu sâhada beş asırlık merkezî hüviyetini kaybettikten ve VIII. (XIV.) asırda, muhtelif muhîtlerde bir müddet işlendikten sonra fetihle birlikte, günümüze kadar mütemâdi bir tekâmül devresini bütün ihtişâm ve zerâfetiyle yaşadığı bir başka merkeze, İstanbul'a kavuşmuştur.

152 *İrşâdü'l-erib*, XIII, 126-27.

153 Meselâ kadîm tâ'lik'in Ebu'l-'Âl veya Hasen b. Huseyn b. 'Alî el-Fârisî el-Kâtib tarafından icâd edildiğı rivâyet edilir: Senglâb, *İmtihânu'l-fuzalâ*, 22; *ET*², IV, 1155.

154 Bu hususa dâir yaygın rivâyet için msl. bk. Kâdî Ahmed, *Gülzâr-ı hüner*, s. 25, 100, 116; Âlî, *Menâkıb-i hünerverân*, s. 32; Müstakimzâde, s. 688-90; Habîb Efendi, s. 207.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- 'Abdül'azîz 'Abdullâh Muḥammed, *Selâmetü'l-luġati'l-'arabiye, el-merâhîlu'letti merret bihâ*, Musul, 1405/1985;
- 'Abdüsselâm Hârûn, *Tahkîku'n-nuşûş ve neşruhâ*, Kahire, 1385/1965 (ikinci tabı);
- 'Abdüssettâr el-Halvacî, *el-Maḥtûfu'l-'arabî, münzü neş'e-tihi ilâ âhiri'l-karnî'r-râbi' el-hicrî*, Riyad, 1398/1978;
- 'Âlî Efendi (Mustafa), *Menâkıb-ı hünerverân*, nşr. İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, İstanbul, 1926;
- el-Âşârî (Şa'bân b. Muḥammed el-Ḳureşî), *el-'İnâyetü'r-rabbâniye fî tarîkati's-şa'bâniye*: İsmâil Saib Ef. Ktp. (Ankara), nr. 4133 (müellif tarafından tashih edilmiş bir nüsha); nrş. Hilâl Nâcî, *el-Mevrid*, Bağdad, 1399/1979, c. VIII, sayı 2, s. 221-284;
- 'Avvâd (K.), *Akdemü'l-maḥtûṭati'l-'arabiye fî mektebâti'l-'âlem*, Bağdad, 1983;
- 'Avvâd (Miḥâ'il), *Nuşûş zâ'i'a min Kitâbi'l-vüzerâ li'l-Cehşiyâri*, Beyrut, 1384/1964;
- Behcet el-Eşerî (M.), *Tahkîkât ve ta'likât 'alâ Kitâbi'l-haṭṭâti'l-Baġdâdi 'Alî b. Hilâl el-Meşhûr b'İbni'l-Bevvâb*, Bağdad, 1377/1958;
- el-Belâzurî (Aḥmed b. Yahyâ), *Fütûḥu'l-buldân, I-III*, nşr. Salâḥüddîn el-Müneccid, Kahire, 1956-1957;
- el-Bayhaķî (İbrâhîm b. Muḥammed), *K. el-mehâsin ve'l-mesâvi* nşr. Friedrich Schwally, Giessen, 1902;
- el-Cehşiyâri (Eü 'Abdullâh Muḥ. b. 'Abdüs), *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, nrş. Mustafa es-Saķķâ, İbrâhîm el-Ebyârî, 'Abdülhâfız Şiblî, Kahire, 1357/1938;

- Nuṣūṣ zā'ī'a min Kitābi'l-vüzerā'* → 'Avvād (Miḥā'il);
- Cevād 'Alī, *Tāriḫü'l-'Arab ḳable'l-İslām*, VII, Bağdad, 1377/1957;
- ed-Dānī (Ebü 'Amr), *al-Muḫkem fi naḳṫi'l-meṣāḫif*, nrş. 'İzzet Ḥasan, Dimaşk, 1379/1960;
- *el-Muḳni' fi ma'rifeti mersümi meṣāḫifi ehli'l-emşār*, nrş. M. Aḫmed Dehmān, Dimaşk, 1356/1940;
- *K. an-naḳṫ ve's-şekl*, nrş. M. Aḫmed Dehmān, Dimaşk, 1356/1940;
- Ebu'l-Frec el-İşfehānī, *K. el-eġānī*, I-XX, Dārü'l-kütüb neşri, Kahire, 1927-1972;
- Ebü Ḥayyān et-Tevḫidī, *Risāle fi 'ilmi'l-kitābe*, nrş. İbrāḫim el-Keylānī, Dimaşk, 1951 (Şalāşu resā'il, s. 27-48);
- Ebu'l-Ḳāsim el-Baġdādī ('Abdullāh b. 'Abdüla'ziz), *Kitābü'l-Küttāb = Le livre des Secretaires de 'Abdullāh al-Baġdādī*, nrş. Dominique Sourdel, Bulletin d'etudes Orientales, XIV (1952-1954), Damas, 1954, s. 115-153;
- Eche (Youssef), *Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au moyen âge*, Damas, 1967;
- EI 2 = *Encyclopedie de l'Islam*, nouvelle edition, Leiden - Paris, 1954;
- Enīs Feriḫa, *el-Ḥaṫṫü'l-'arabī, neş'etühu, muşkiletühu*, Beyrut, 1961;
- Fevzi Sālim 'Afifi, *Neş'etu ve ta'avvuru'l-kitābeti'l-ḫaṫṫiyeti'l-'arabiye ve devriḫā's-şekāfi ve'l-ictimā'i*, Kuveyt, 1400/1980;
- Habīb Efendi, *Hat ve Hattātān*, İstanbul, 1305;
- Halkatu bahşil-ḫaṫṫi'l-'arabī* (el-Meclisu'l-A'lā li-Ri'ayeti'l-Fünūni ve'l-Edebi ve'l-'Ulūmi'l-İctimā'iya tarafından tertib edilen seminerde okunan tebliġler), Kahire, 1968;
- Ḥasan Ḳādī Ṭabātabā'ī, *Ta'liḳāt u ḫavāşī ber Tecāribü's-Selef*, Tebriz, 1351 hş/1973;
- el-Ḥaṫṫib al-Baġdādī, *Tāriḫü Baġdād*, I-XIV, Kahire, 1349/1931;

Hat ve Hattâtân → Habîb Efendi;

Hediyetü'l-‘arifin → İsmâil Paşa;

Hindüşâh b. Sencer, *Tecârihü's-Selef der tevârih-i hûlafâ ve vüzerâ-i İşân*, nşr. ‘Abbâs İkbâl, Tahran, 1934. Ayrıca bk. Hasan Kâdî Tabâtabâ’i;

İA = *İslâm Ansiklopedisi - İslâm âlemi coğrafya, etnoğrafya ve biyografya lügati, I-XIII*, İstanbul, 1940-1986;

İbn ‘Abd Rabbihi, *el-‘İkdü'l-ferid, I-VI*, A. Emîn, A. ez-Zeyn, İ. el-Ebyârî, Kahire, 1367-1369/1948-1950;

İbn Haldûn (‘Abdurrahmân b. Muhammed), *el-Mukaddime, III*, nşr. ‘Alî Abdülvâhid el-Vafî, Kahire, 1379/1960. Trc. Pîri-zâde Mehmed Efendi, II, İstanbul, 1275. Trc. S. Ateş, II, İstanbul, 1983;

İbn Hallikân (Şemseddîn Ahmed b. Muḥ.), *Vefeyâtü'l-a‘yân, I-VIII*, nşr. İhsân ‘Abbâs, Beyrut, 1972;

İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-fihrist*, nşr. G. Flügel, Leipzig, 1871. Nşr. Rîzâ Teceddüd b. ‘Alî el-Hâ’irî el-Mâzenderânî, Tahran, 1391/1971. Farsça trc. Rîzâ Teceddüd el-Hâ’irî, Tahran, 1343. İng. trc. Bayard Dodge, I-II, London, 1970;

İbnü’ş-Şa’ig el-Kâhirî (Zeynüddîn ‘Abdurrahmân b. Yûsuf), *Tuhfetü ulî'l-elbâb fî şinâ’ati'l-haḥḥ ve'l-kitâb*, nşr. Hilâl Nâcî, Tunis, 1981;

İbrâhîm Cum’a, *Kıssatu'l-kitâbeti'l-‘arabiye*, Kahire, tsz. (ikinci baskı);

İnbâbu'r-ruvât → el-Kifî;

İrşâdü'l-erîb → Yâkût el-Hamevî;

İsmâil Paşa (Bağdadlı), *Hediyetü'l-‘arifin*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal-Avni Aktuç, İstanbul, 1951-1955;

el-Kalkaşendî (Ebu'l-‘Abbâs), *Şubḥu'l-a‘şâ, I-XIV*, Kahire, 1913-1918 (Dârü'l kütüb neşri);

Karatay (F. Edhem), *Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi Arapça yazmalar kataloğu, I-IV*, İstanbul, 1962-1969;

- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Ş. Yaltkaya İ.M.K. İnal. R. Bilge, İstanbul, 1360-1362/1941-1943;
- el-Kâdî Ahmed b. Mîr-Munşî, *Gülistân-i hüner = Calligraphers and painters*, translated from the persian by V. Minorsky, with an introduction by B.N. Zakhoder, translated from the russian by T. Minorsky, Washington, 1959;
- Keşfü'z-zunûn* → Kâtib Çelebi;
- el-Kettânî (Abdülhayy el-Hasenî el-İdrîsî), *et-Teratîbü'l-idâriye*, I-II, Beyrut, tsz;
- el-Kıfî (Cemâleddîn Ebu'l-Hasen 'Alî b. Yûsuf), *İnbâhu'r-ruvât*, I-IV, nşr. Muḥammed Ebu'l-Faẓl İbrâhîm, Kahire, 1369-1393;
- el-Merzubânî, *el-Muvaşşah*, nşr. 'Alî Muḥammed el-Becâvî, Kahire, 1965;
- el-Mes'ûdî (Ebu'l-Hasen 'Alî), *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. 'Abdullâh İsmâ'il eş-Şâvî, Kahire, 1353/1938;
- el-Mevrid*, XV/IV, Bağdad, 147/1986 (Mecmuanın hatta tahsis edilmiş olan sayısı);
- el-Muḥkem* → ed-Dânî;
- el-Muḥni'* → ed-Dânî;
- el-Müneccid (Şalâhuddîn), *Dirâsât fî târihi'l-ḥaḥḥ'l-'arabî münzu bi-dâyetihi ile'l-'aşri'l-Emevî*, Beyrut, 1972;
- *el-Kitâbu'l-'arabîyü'l-maḥḥüt ile'l-ḥarnî'l-'âşiri'l-hicri*, I: *en-nemâzic*, Kahire, 1960;
- Müstakîmzâde Sâdeddin Süleymân, *Tuḥfe-i hattatîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, İstanbul, 1928;
- Nâcî Zeynüddîn, *Muşavveru'l-ḥaḥḥ'l-'arabî*, Beyrut, 1394/1974;
- *Bedâ'î'u'l-ḥaḥḥ'l-'arabî*, Bağdad-Beyrut, 1981;
- en-Naḥḥ ve's-şekl* → ed-Dânî;
- Nâsıruddîn el-Esed, *Meşâdiru's-şiri'l-Câhili*, Kahire, 1962;
- Safadi (Y.H.), *Islamic Calligraphy*, London, 1972;

eş-Şafedî (Şlahuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vafî bi'l-vefeyât*, VIII, nşr. M. Yûsuf Necm, Beyrut, 140/1981;

eş-Se'âlibî (Ebû Manşûr 'Abdülmelik), *Yetimetü'd-dehr*, I-IV, nşr. M. Muhyiddîn 'Abdülhamîd, Kahire, 1377;

————— *Tetimmetü'l-Yetime*, nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1355/1934;

Senglâh (Mirzâ), *İmtihānu'l-fuzalâ'*, Tebriz, 1288;

Şubhu'l-a'sâ → el-Kalkaşendî;

eş-Şulî (Ebû Bekr), *Edebü'l-küttâb*, Kahire, 1341;

Süheyle Yâsîn el-Cubürî, *Aşlu'l-haṭṭî'l-'arabî ve taṭavvurubu ḥattâ nihâyetî'l-'aşrî'l-Emevî*, Bağdad, 1977;

es-Suyûtî (Celâleddîn 'Abdurrahmân), *Buḡyetü'l-vu'at ilâ ṭabaḳâ-tî'l-luḡaviyîn ve'n-nuhât*, Kahire, 1326;

————— *el-Muzhir*, I-II, nşr. M.A. Câdu'l-Mevlâ, M. Ebu'l-Fazl İbrâhîm, A.M. al-Becâvî, Kahire, tsz.. (ikinci tabı);

Târihu Bağdâd → el-Haṭṭîb el-Baḡdâdî;

Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-se'ade ve mişbahü's-siyâde*, I-III nşr. Kâmil Kâmil Bekrî, Kahire, 1968;

Tetimmetü'l-Yetime → eş-Se'âlibî;

Tuḥfe-i hattâtîn → Müstakîmzâde;

Ünver (A. Süheyl), *el-Haṭṭānu'l-Baḡdādî 'Alî b. Hilâl el-meşhûr b'İb-nî'l-Bevvâb*, Bağdad, 1377/1958;

Vefayâtü'l-a'yân → İbn Hallikân;

Yâkût el-Hamevî, *İrşadi'l-erîb*, I-XX, nşr. Ferîd Rifâ'î, Kahire, 1936;

Yetimetü'd-dehr → eş-Se'âlibî;